

राम.
गी.टी.
१६१

यस्यापेन नाशयति नारदेत्यादिना रामायणादावेवना
रदायपितामहेनोक्तम् तदेवात्र ग्रन्थादावेवास्माभिरु
पन्यस्तं तदज्ञानेच पुनः स्मरणीयम् तज्ज्ञानस्य रुच्य
त्यादकत्वात् यज्ञात्वात् तत्त्वान्न लोकः सुदुर्लभ इति वा
यादित्युपादित्युक्तं बुद्धिः सुदुर्लभ इति फलप्रदत्वाच्चेति श्री
मत्तत्त्वान्नवंशवारिधिजनुः कीर्तिस्फुरच्चन्द्रिकं विदंता
दिकशास्त्रकैरवसमुन्मेषैकहेतुदयः लोके भातिशशी
वतापशमनः
इति श्री शैल्यपराभिधानेन निर्मितः श्रीरामगीतोत्स
वः समाप्तः ॥ शुभम् ॥

न्याससूत्रं तर्हि तारोप्यते मध्येः २ अयोध्यानगरे जन्म
 रघुवंशेति निर्मले इत्यादि कथं तादृशनिर्विशेष
 स्योपलब्धिरित्यत आह ज्ञानदृशमिति ज्ञानमुपनि
 षत्पर्यालोचनाजन्यं दृक्कनेत्रेन्द्रियतसाधनेयेषां प्रती
 यसे प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः तस्य पादसौलभ्येन सर्वप्र
 त्यक्षः स्यामित्यत आह अथापीत्यादि अथापीति किं
 त्वर्थे तेन वपदास्युजैः प्राहितो निवेशितः संग आसक्ति
 र्येते तद्द्रव्या इत्यर्थः तत्सहितः संगिनश्च स मिहितत्वा
 द्द्रव्यानामेव संगिनस्तेषां भक्ता उपायिनां ज्ञानेन प्रत्य
 क्षो भवसिनात्येषामित्यर्थः जन्मान्तरीयभक्ता मुदस

राम.
गी.टी.
२४

तस्य तत्सादाकारोप्यन्यस्य भक्तिहीनस्य तदभाव इति भा
वः ५

श्रुत्वा यत्सौमित्रिवचो विलेख्य तदा प्राह प्रपन्ना
र्तिहरः प्रसन्नधीः विज्ञानमज्ञानतमोपशा
नयेत् श्रुतिप्रपन्नेति तिपालभूषणम् ६

सौमित्रिवचः श्रुत्वा श्रीरामो विज्ञानं प्राहेत्यन्वयः श्रुति
शायितमज्ञानमज्ञानतमं सर्वज्ञानमूलभूतत्वेनात्माज्ञा
नस्यातिशयः तस्योपशान्तये निवृत्तये अज्ञानेन तमवस
रूपावरकतादित्युपमितसमासोवा अस्मिन्नुपदेशे अणो

पसर्गश्वकत्वं सत्ये रावत्वं वाभ्युपगन्तव्यम् विज्ञान
स्य प्रमादयमाह श्रुतिप्रपन्नं वेदप्रणीतं ननु शौर्यो
दिकर्मणां दत्रियाणामस्माकं कथं विज्ञानार्थं प्रवृत्ति
रित्यत आह सितिपालभूषणं भूषे भूषणवदाहृत्यधि
यमाणात्वात् भूषणस्य शोभायायायकत्ववद्विज्ञानस्यो
दात्मशौर्योदायार्थं दिवद्भुणानामायायकत्वादपीति भावः
९ श्रीरामस्तत्र प्रेक्षावत् प्रवृत्त्यर्थं विज्ञानस्याधिकार्या
दीक्षावदाह

आदौ सवर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समा

राम.
गी.टी.
२५

साधितमुद्दमानसः समाप्यतत्पूर्वमुपातसा
धनः समाश्रयेत्सदुरुमात्मलब्धये ७

सम्यगित्यमायथा ज्ञात्वा परमसौ हृदि न सेवेत
आत्मलब्धये श्रवणादिनात्मविज्ञानाय सदुरुत्तममाश्रये
त् तद्विज्ञानार्थं सदुरुत्तममाश्रयेत्समिप्याणिः श्रोत्रि
यंत्रादिनिष्ठमिति श्रुतेः सच्चिद्वस्तौ त्कृष्णपरत्वेन श्रुत्य
क्तविशेषाणादयं वैशिष्ट्यं द्योतयति श्रोत्रियात् प्रश्रोद्धा
रेपि ज्ञानेन साम्प्रतं ब्रह्मनिष्ठा भवति न वेत्यादिसम्भाव
नाननिवर्तते केवलब्रह्मनिष्ठा तत्ज्ञानेना सम्भावना
निवृत्तावपि समस्तप्रश्रोद्धारेण जायते न चात्र विप्रति

पतव्यम् विशुद्धांतः करणस्य सत्योपदेशेन जातसा
त्तात्कारस्य आत्मानं विन्दते यस्तु सर्वभूतगुहाशयं
सो केन यदि वा र्द्धेन दीर्घांतस्य प्रयोजनमिति महा
भारतौ कृतकृत्यतस्या व्युत्पन्नस्य गौतमजैमनी
यमहाविज्ञानः करणं पुरुषार्थकृतप्रश्रोद्धारेपाटवा
भावस्य सम्भावितत्वात् अन्यथा श्रोत्रियमिति विशेष
धर्मे यथार्थपत्तेस्तत्राधिकारिणामाह आदौ समा
सादितमुद्दमानसः उपातसाधनइति विशेषाद्वा
येन समासादितं सम्पादितं मुद्दमानसं येन स तथा
मनसः शुद्धिस्तरागादिमलाभावश्च पत्रात्मसात्ताका

स्य

राम.
गी.टी.
२६

रात्रुकलः संस्कारविशेषोवेत्युक्तम् तस्याजनकमाह
सर्वोति काम्यनिषिद्धवर्जनपुःसरमितिशेषः
तथाचकाम्यनिषिद्धामिश्रितसर्वार्णमविहितक
र्माणि कृतातेर्भगवंतमारध्येत्यर्थः उपात्तानि साध
नानि शरासुत्रार्थफलभोगविरागादीनि पूर्वोक्तानि
येन स तथा तत्रशुद्धांतःकरणस्यचित्तमालिन्यहेतुः
शुद्धोदृष्ट्यादिना जायमानानामेषां साधनानामप्यं
तःकरणशुद्धिपरिणामविशेषरूपत्वात्तदीयमेव ज
नकम् यथाहः सर्वार्णमथर्मेणतपसाहरितोष
णात् साधनं प्रभवेत्संसारवैराग्यादिचतुष्टयमिति

तथाचश्रुतिः तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणावि
विदिषान्नियजेतदानेन तपसा नाशकेनेति धर्मेण पापम
पनुदतीति ज्ञानमुत्पद्यते संसारात्तयात्मापस्य कर्मणा
तिस्मृतिः कषाये कर्मभिः पक्वेततो ज्ञानं प्रवर्तत इति
च किं कृत्वा पूर्वपूर्वोक्तं तात्क्रिया जातं समाप्य संन्यस्य
न तत्राणानित्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदित्युक्त
तादृष्यादित्राणापनयनपर्यन्तमनुष्ठयेत्यर्थः यदह
रेव विरजेत दहरेव प्रव्रजेदिति स निमित्तवैराग्यसमका
लमेव संन्यासविधानात् तदाकस्य वैराग्यशून्यविष
यत्वात् संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया प्रव्रजं

राम.
गी.टी.
२७

त्यक्तोदाहाः परं वैराग्यमाश्रिता इति विविदिषा संन्या
सपरवाकाविरोधाच्च तच्च वैराग्यं त्रिविधम् मन्त्रं तीव्रं
तीव्रतरं चेति तत्र पुत्रदारादिविनाशोधिकं सारमिति
बुद्ध्या तात्कालिकी विषयजिहासा मन्त्रे वैराग्यम् न तत्र
शोकात्मके संन्यासाधिकारः यदा मनासि वैराग्यं जायते
सर्ववस्तुषु तदैव संन्यसेद्दिशतन्यथापतितो भवेदिति
स्मरणान् अस्मिन् जन्मनि पुत्रदारादयो मा भूवन्निति स्थि
रबुद्ध्या विषयजिहासा तीव्रं वैराग्यं तत्र पात्रादन्यागा
शक्तौ कुटीचर संन्यासाधिकारः तच्छक्तौ तु बहूदक सं
न्यासाधिकारः पुनरावृत्तिसहितो लोको मे मास्तकमने

ति स्थिरबुद्ध्या विषयजिहासा तीव्रतरं वैराग्यम् त
त्र ब्रह्मोपासनया सत्यलोकजिगमिष्यायां हंस संन्या
साधिकारः ततोऽपि पुनरावृत्तिः ब्रह्मणा सह ते स
र्वसम्प्राप्ते प्रतिसंचरे परस्थाने कृतात्मानः प्रविशं
ति परंपदमिति स्मरणान् शुक्तिमात्रेच्छायां तु परम
हंस संन्यासाधिकारः सच परमहंस संन्यासो द्विविधः
विविदिषा संन्यासो विदत्त संन्यासश्चेति समाप्य तत्पूर्व
मित्यत्र प्रकृते तद्भजन्मनि जन्मांतरे वा सम्यगनुष्ठि
तेर्वदानुवचनादिभिरुत्पन्नया विविदिषया क्रियमा
णात्वादयं विविदिषा संन्यास एव सच वेदनहेतुश्च

राम.
मी. टी.
२८

णोदोविदोपनिवृत्तयेक्रियमाणोदिविधः श्रेयोच्चारण
पूर्वकदाउधारणयाश्रमश्रुपोजन्मान्तरापादकका
म्यकर्मादित्यागमात्रात्मकश्चतत्राश्रमश्रुपाः सर्वसंन्या
साः पाराशरादौस्मृतौप्रासिद्धः त्यागस्तौतेतरीयादौ
श्रूयते नकर्मणानप्रजयाथनेनत्यागेनैकेऽमृतत्वमा
नमुनिति अत्रचस्त्रीश्रुदयोऽप्यधिकारः तथाचमैत्री
यवाकम् येनाहंनान्मृतास्यांकिमहंतेनकुर्यायदेव
भगवान्वेदतदेवब्रूहीति ब्रह्मचारिग्रहस्थवानप्रस्था
नांकेनचित्रिमित्तेनसंन्यासाश्रमस्त्रीकारेप्रतिवहेत्सा
श्रमधर्मेष्वनुष्ठीयमानेष्वपिवेदनार्थोमानसोनिवृत्त

कर्मादित्यागोनविरुध्यते यत्तसाधनचतष्टयसम्यक्
सैववेदान्तश्रवणादौसंन्यासपूर्वकोधिकारोनग्रहस्था
देरित्याहुस्तदसत् यत्किंचित्साधनसम्यक्ज्ञानांश्रुति
स्मृतीतिहासपुराणोक्तानांयाज्ञवल्क्यजनकादीनांबहू
नामुपलम्भात् अतएवब्रह्मविज्ञानलाभायपरमहंस
समाह्वयः शान्तिदान्यादिभिःसर्वैःसाधनैःसहितोभवे
दितिस्मृतौसाधनानांसंन्यासिसम्पादनीयत्वमपिप्रोच्य
ते अत्रापिचसमाप्यतत्पूर्वमित्यनन्तरमेवोपात्तसाध
नशतिपक्षतेदितिपालभूषणमितिचित्तानविशेषणो
च नतश्चाविशुद्धांतःकरणास्ययत् किञ्चित्साधनस

राम.
गी. टी.
२५

मन्त्रस्यापि वैराग्योदयमात्रेण नष्टविषयेष्टबुद्धेर्मुक्तोः
श्रवणादिधिकारइतिसिद्धम् ७ इदानीमज्ञानस्य हेतु
तत्प्रदर्शनाय तत्कार्यं संसारभ्रममाह

क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादत्ताप्रियाप्रियोत्तम
वतः सरागिणः धर्मेतरोत्तमपुनः शरीरकं
पुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ८ शरीरस्यानेकान

साएव च तन्निर्माणप्रवृत्तस्य कुलालस्य ध्वजन्मभूमितेन
सरागिणः पुरुषस्य यौप्रियाप्रियोत्तमक्रियाप्रवर्तकौ
भवंतइतितच्छब्दमहिम्नायच्छब्दाध्याहारेणान्वयः रा

चक्रवत्
संसारच
क्रममयति

तेव वस्तुमदित्ता
क्रियाप्रव
तवति

शरीरस्यानेकान
तत्रश
रेपुनः
क्रियाम
यति

गस्तपतंजलिनासत्वात्तशरीरागइतिसूत्रेण सत्त्वम
उशेते सत्त्वस्य सत्वात्तस्मृतिप्रवर्तकं तत् साधनेषु
तस्मात्त्रयेण हृदि वर्ततेयः सरागइत्यर्थकेन प्रदर्शि
तः सच सष्टसमर्थः नततत्त्वज्ञानेनोच्छिन्नमूलः सो
ऽस्यास्तीतिसरागीतस्याप्रियः सत्त्वसाधनत्वेनाभिमतो
पेक्ष्यः शरीरादिः तद्विज्ञातकशत्रुसर्पादिरप्रियः तद्वि
द्यातेरागस्येव हेतुवत्त्रयेण परिणतत्वात् हेतुवत्स्यते
अतएव हस्तगीतायाम् कामपक्षक्रोधपक्षरजोगुण
समुद्भवः महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणामि
ति कामक्रोधयोरभेदउक्तः अत्रापूर्वतामिति वत्क्रि

राम.
गी.टी.
३.

याशब्दस्तदेतौलाक्षणिकः उपेतस्यत्वनस्मात्तंज्येणाक्रि
याहेतुत्वम् क्रियायाश्चनर्थहेतुत्वमाह शरीरोद्भवहेतुः
जन्मप्रदायिनीत्यर्थः ननुतत्त्वस्येवाज्ञस्यापि क्रियाज
न्महेतुर्नस्यादित्यत आह आहताइतिअहंकरोमीत्यामि
मतातत्त्वस्यतथाभिमानाभावाज्जन्महेतुर्नभवतीति
भावः ननुकृतप्रधस्तायाः क्रियायाः कथंजन्महेतुत्व
मित्यत आह धर्मेतरोतत्रेति तत्रक्रियायामाहतायांध
र्माधर्मोभवतः तौचविरिताविरितकर्माज्ज्ञानजन्या
वदृशादिशब्दाभिधेयोफलोदयपर्यन्तस्यायिनौसंस्कार
विशेषद्वयावितिनविरोधः तत्रेत्यनुवर्तते तत्रधर्माधर्म

सत्वेपुनःशरीरकम् शरीरस्यानेकानर्थजन्मभूमिते
नकुत्सायांकन्तत्रशरीरेपुनःक्रियाभवति प्रारब्धकृपा
याअपिक्रियायाःसरागिनोभिमानवशेनादृष्टहेतुत्व
क्रियमाणकर्मत्वम् तत्रैवंसरागिणोजन्माक्रियापरंपरा
वशांभावेसतिभवः संसारःचक्रवत्ईर्यतेप्रेर्यतेजदति
र्माणप्रवृत्तस्यकुलालस्यचक्रंयथाभ्रमत्येवतथासंसा
रोनविरमतइत्यर्थः यद्वासरागिणःशरीरोद्भवहेतुः
प्रारब्धापन्नायाक्रियासाआहतासतीतोप्रसिद्धोप्रिया
प्रियोभवतःप्रभाशुभहेतुत्वमित्यत आह धर्मेतरोत
त्रेतिअन्यत्सर्वपूर्ववत् ८

राम.
गी.टी.
३१

अज्ञानमेवास्याहिसूत्रकारणतद्ज्ञानमेवा
त्रविधौविधीयते विद्येवतत्राशविधौप
तीयसीनकर्मतज्जं सविरोधमीरितम् ५

हियस्मात् अस्य सर्वानर्थत्रयसंसारस्य मूलकारणम्
ज्ञानमेवमायैवतान्यत् तस्मादत्रास्मिन्नत्यन्तेविधौपुरु
षार्थमुद्दिश्यविधायकेविधौतद्ज्ञानमेवाज्ञाननाशोपा
यपवविधीयतेनान्यत् तत्राशस्यैवानर्थलेशासंबन्ध
मोक्षत्रयपरमपुरुषार्थसाधनत्वादितिभावः कारणत
अन्यथासिद्धनियतशर्ववृत्तितद्विविधम् निमित्तमुपा

कर्मनि
रच्ये
एविविधे
निष्पन्न
व्याधिः

दानं च तत्रकार्यानुकूलव्यापारवन्निमित्तकारणम् क
लालादिः कार्यान्वितं रूपं दानकारणम् तच्चविवर्तस्य
परिणामस्यचेतिद्विविधम् आद्यं सप्यादेरज्जादिः
द्वितीयंतवस्तुतो न्यथात्वेदद्यादेर्ङ्ग्यादिः ब्रह्मतत्समा
ययातथातथाविवर्तमानमुपादानं साक्षितयामाया
विविक्तंतत्परिणाममात्रं प्रपञ्चोत्पत्तौलोहचलने
अयस्कात्तवन्निमित्तमुपीतिज्ञेयम् प्रकृतेतमायापरि
णामोजगदितिमायोपादानकारणमेव शाखादिकंप्र
तिस्कन्धस्येवचटादिकंप्रतिमृदादेः कारणत्वेपि मूल
स्यसर्ववृत्तंप्रतीवनिविलप्रपञ्चंप्रतिमायायाः कारण

राम.
गी.टी.
३२

त्वादित्यत आह मृतेति मूलोक्तेरंविनाकाश्चित्प्ररोहन्ति
पुनः पुनः यथा लताः तथा विषमज्ञानप्रशमं विना अत
एव शरीरशतसहस्रं तद्विद्वत्पुन्यव्यक्तचित्तकाः दशमन्त्र
नराणीहतिष्ठन्तीन्द्रियचित्तकाः १ भौतिकास्तु शतं प्र
रं सहस्रं तामिमामिकाः बौद्धादशसहस्राणि तिष्ठन्ति
विगतजराः पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यत इति
प्रमाणं प्रव्यक्तादीन् पुरुषं बुद्धोपासितवतां पुनर्जन्मा भ
वाय पुरुषं निर्गुणमित्यादिना पुरुषसाक्षात्कारेण मू
लाज्ञानं निवर्तितवतः पुनर्जन्माभावः प्रतिपादितः
ननु संज्ञातादिवादिमतेषु सत्त्वकं मायामयत्वं जगतः

यथा संज्ञातवा दो लोका यतिकानां नास्तिकानाम् अ
नादौ क्षणिके लोकेनेष्टादिरपेक्ष्यते प्रत्यक्षसंज्ञातमे
दशाक्षिभिः सर्वासीदितः १ यथोद्यथानां संज्ञाते मदीरा
गोरसायनम् तथैव भूतसंज्ञाते चैतन्यं कान्यजीविता
२ यथा चारम्भवादस्तार्किकाणां मीमांसकानां च आ
त्माकाशाणामुत्पत्तः कारणं प्रवर्तमिष्यते कुलालादिव
दः एतच्च दजन्मनाशभाक् १ शुचिव्यमोघिवाहनां
कर्मसंयोजिताणवः द्याणकादि क्रमेणाण्डमारभन्त
इदं महत् २ यथा च परिणामवादः सांख्यपातज्ज
लपाश्रुयतानां गुणसाम्यं प्रधानं स्यादुक्तं सत्त्वं रजस्त

राम.
गी.टी.
३३

मः सखडः खमोहत्रपंश्यते हि स्फुटं जगत् प्रधानं स्या
महत्सोऽहंकारो सौख्योऽशात्मना जायते पञ्चतन्मात्रा
एतन्मात्राण्येकादशापि यत् तन्मात्राणि तन्भूतानि जाय
न्ते पञ्चभूतपरिणामवर्तितत्र संख्यया चतुर्विंशतिरे
तानि तन्मात्रा पञ्चविंशकः स देवकार्यमुत्पन्नेः पूर्वका
रणत्रयकम् आविर्भावतिरोभावौ जन्मनाशावुदीरि
तौ ४ यथा च जीवोत्पत्तिवादः पाञ्चरात्राणाम् ब्रह्म
णो वासुदेवाख्या जीवः संकर्षणमिथः जायते च मन
स्तस्मात्प्रमुखाख्यं ततः पुनः अहंकारो निरुद्धाख्यश्च
तारो विश्वत्रयकः वासुदेवाराधनायेर्जायते बन्धमोह

णाम् यथा च दार्शनिकविज्ञानानि रिक्ताभाववादो बौद्धा
नाम् विज्ञानं बुद्धिरिति नार्थान्तरं यदन्तर्ज्ञेयतन्तद्व
हिर्वदवभासते सन्नवजागरे सत्ताभावः स्फुटपराहि
१ यथा च वास्तविकवादो बौद्धेकदेशिनाम् समुदा
योऽसम्भूतो वासोभूम्यापगादिकः आन्तरः सन्त्य
जाश्चित्तचेत्यत्र पञ्चतौ जगत् १ मृदम्युवाक्किवायूनां
खरास्त्रिग्योऽस्य च चलाः चतुर्थाः त्राः एवः पञ्चकृत्या
त्रयादिभेदतः २ त्रपंशादयस्तेषां व्याक्तिर्विज्ञानमु
च्यते वेदना सखडः खेलाः संज्ञादित्यादिनामयत् सं
स्कारो वासना चैव मुक्तसंघट्टयात्मकम् जगत्प्रत्यक्ष

राम.
गी.टी.
३४

तः सिद्धं किमन्यपरिकल्पनेः यथाच सप्तपदार्थवादश्चा
हंतानां जीवाजीवात्मकं विश्वं चेतनः स्वशरीरवत् प
रिणामावयववानजीवः षट् विधः स्मृतः १ महीध
रादिरेकः स्यात्पञ्चधाचासवाथकः आस्रवः संवरो नि
र्जरो बन्धो मोक्षपवच २ इन्द्रियाव्योविवेकादिकेशो
लुब्धादिभिस्तपः जन्मान्यूर्ध्वगतिश्चेति पञ्चानामर्थ उ
च्यते स्यादस्तीत्यादिना सप्तमंगीवाकोनवादिनः सप्तै
वक्रमशोपास्य समतं साधयेत्सुधीः ४ सत्तासत्ताभ
यावाच्यवादिनः स्युश्चतुर्विधाः द्विधायाश्चावाच्यतो
त्तावादिनः सप्तकीर्तिताः ५ इति चेन्मैवम् तेषां वा

दानां प्रमाणानपेक्षस्ताग्रहमात्रमूलत्वात् वक्ष्यमाण
प्रमाणवाधितत्वाच्च तथाहि तावत्संज्ञातवादोनशक्ति
सहः च दोषलाघिवत्संचोपलाधिर्भियते स्फुटम् सजी
वो मम देहोयमिति भेदात्तु भूतिः योगिनश्चाथ भूतादे
देहान्तरगतिः स्फुटम् २ आत्माभावे कृतधंसोऽप्यकृता
भ्यागमस्तथा क्षणिकान्नो कार्यजन्मसहकार्यप्रतीक्ष
णः सहकारिप्रतीक्षायां क्षणिकत्वं पराह तम् ईशान
मानं तदुच्यते तः समर्थयामास अजन्मानो लोकाः कि
मवयववन्तोऽपि जगतामपि शातारं किं भवविधिरनाह
त्यभवति अनीशो वा कुर्याद्भुवनजननेकः परिकरो

राम
गी.टी.
३५

यतोमन्दास्त्वप्रत्यमरवरसंशोरतश्मेति यतोवाश्मा
निभूतानिजायन्तेयेनजातानिजीवन्ति यत्प्रयत्नमिसं
विशान्तिद्वत्मेत्यादि श्रुतयस्तत्सतन्मेवप्रधानम्
आरम्भवादोपिनयुक्तिसहः यथा आण्डसंयोगकंक
र्मनिर्निमित्तंयदाभवेत् प्रत्ययस्तर्हि नभवेत्सनिमित्तं
कथं वद १ शरीराभावतस्तत्र प्रयत्नादेरसम्भवात्
नित्यत्वादीशयत्नोपिकादाचित्कर्हितोनहि जीवात्मस
मवेतत्वाददृष्टं नाणुक्कचित् सामानाधिकरणेनवि
नानोहेतुतोचिता अव्याप्यवृत्तिः संयोगो नोचितोवय
वोज्जिते किंचाप्युपचयाभावात्कार्योत्पत्तिर्नयुज्यते

एवमादिविचारेनदृष्टानांपरिकल्पना ३ कुलालवन्न
दस्यश्रेदीश्वरस्तर्हितत्समः शरीरोपस्कराकांक्षीविष
मोनिर्घृणस्तथा ४ ईशोवेदः प्रमाणं चेत्त्याज्यातर्हि
तदस्यता यतः स्फुटं निराबाधं मायित्वं तत्रवर्ण्यते ५
अत्राण्डसंविदानंदोजगद्रूपेणभासते मायायाडर्च
टं नास्ति किञ्चित्द्रष्टा हि सा परमाणवादिकल्पना
विरोधिन्यस्तश्रुतयः एकोहं ब्रह्मस्य प्रजायेयेति प
तस्मादात्मनश्चाकाशः सम्भूतश्चाकाशाद्वायुर्वायोर
ग्निरग्नेः आपः अज्यः पृथिवीति मायांतप्रकृतिं विद्या
न्मायिनंतमहेस्वरमिति इन्द्रोमायाभिः पुरुषपश्यते

राम.
गी.टी.
३६

इत्येवमाद्याश्रसंख्याताएव एवंस्मृतीतिहासपुराणावा
कान्यपि परिणामवादोपिनयुक्तिसहः यथा विचित्र
जगतोहेतुर्नप्रधानमचेतनम् चेतनोपिहिनिःसंगो
नसहायत्वमर्हति गुणकार्यसंवादीनामान्तरत्नस्यनि
श्रयात् यदादावन्वयोनास्तिकथमव्यक्तकार्यता २
किंचापरिणतेतस्मिन्कार्योत्पत्तिर्नयुज्यते परिणामेत
स्यनाशः कार्यस्यापिनिराश्रयात् ३ नचतत्राजामेकां
लोहितशुक्लकृष्णमित्यादिश्रुतिः प्रमाणम् तस्याय
दमेरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत् कृष्णं
तदन्नस्येतिच्छान्दोग्योक्तेजोभन्नात्मकप्रकृतिपरत्वे

नमायापरत्वेनापिसूरिमिर्ब्याख्यातत्वात् एवमन्य
त्सयंसमायेयं जीवोत्पत्तिश्चनयुक्तिसहायथा जीवो
त्पत्तिर्नयुक्तेयंजीवस्यानादिताश्रुता विनाशेकृत
नाशःस्यादकृताभ्यागमस्तथा विज्ञानवादोपिनयु
क्तिसहः यथा जागरेबाध्यतेसप्नोजागरोनैवबाध्य
ते त्वन्नहाधिकाभावाहासमस्तूपलब्धितः बहिर्व
दतितेष्युक्तिर्बाधमर्थप्रसादयेत् एवंनयुज्यतेबुद्धे
र्जगदाकारतातव स्थिरचेतनराहित्यात्सयंचक्षणी
कत्वतः स्मृत्यादिव्यवहारस्यलोपश्चतवदारुणः
बाध्यास्तितवादोपिनयुक्तिसहः यथा एकस्मिन्सद

राम.
गी.टी.
३७

सत्तादिविरुद्धप्रतिपादनात् अपन्यायः सप्तमंगीन
चजीवस्यसांशता १ अस्यार्थः स्यादस्ति १ स्यान्नास्ति २
स्यादस्तिच नास्तिच ३ स्यादवक्तव्यः ४ स्यादस्तिचा
वक्तव्यः ५ स्यान्नास्तिचावक्तव्यः ६ स्यादस्तिच नास्ति
चावक्तव्यश्चेति सप्तमंगीवाक्यानि तेषु च स्याच्छब्द इव द
र्थवाचीनि पातः तदग्रे च पूर्वपक्षसोकोक्ता नानां सहायस
हाद्युभयवाद्यनिर्वचनीयवादि सदनिर्वचनीयवाद्य
सदनिर्वचनीयवाद्युभयानिर्वचनीयवादिनां मता
निक्रमेणाभिहितानि ते च वादिनः समागता

त्यार्हन्तं प्रति ।

किंतु न्यते मोक्षोत्तीत्यादिसप्तमतं पृच्छति तत्रार्हन्
तान् प्रतिप्रत्येकं क्रमेणान्येव वाक्यानि ईषत्तन्मताभ्यु
पगमार्थकानि पृथक् पृथक् गोचरत्वेन ब्रूते तावता सर्वे
वादिनो निर्विषयाः सन्नोन्नतं प्रतिपद्यन्ते एवं विधेः
षां सप्तमंगीयोन्यायोपन्यायपवप्रकृष्टोन्यायोपन्या
याभासपवेत्यर्थः कुत इत्यत आह एकस्मिन्निति एक
स्य जीवपदार्थस्य सहादिने प्रत्यसद्रूपत्वमसहादिने प्र
तिसद्रूपत्वं चेत्येवमादिविरुद्धधर्मप्रतिपादिकत्वात्
न च जीवस्य सावयवत्वं पुज्यते शरीरादिवदनित्यत्वं
प्रसंगात् तदनित्यत्वे मोक्षः कस्य पुरुषार्थः स्यात् त

राम.
गी.टी.
३८

स्वात्मायाभासेन सप्तभंग्याद्येन जीवादिपदार्थानां न
सिद्धिरिति ततश्च पारिशेषात् सर्वोक्तश्रुत्यादिभिश्च ज
गतो मायामयत्वसिद्धिः तदुक्तं ततो निरंशान्देवि
वर्तो जगदिष्यताम् अवस्थान्तरभानंतविवर्तो रजस
पवत् १ मायाशक्तिः कल्पिका स्यादिन्द्रजालिकश
क्तिवत् शक्तिः शक्तात्तद्यत्नास्ति तद्वद्वेदं चाभिधा २
प्रतिबन्धस्य दृष्टत्वाच्छक्त्यभावेन कस्यसः शक्तेः कार्या
नुमेयायाः अनिर्वाच्यत्वमिष्यत इति तदेवं संसारस्यात्ता
नमूलत्वे सिद्धेरज्ञाननाशोपायः कश्चित्तत्राह विधेवे
ति तत्राशविधोऽज्ञाननाशविधोऽपटीयसी समर्था

विधेवनान्यउपाय इत्यर्थः तथाच वेदेसाधनान्तरनि
वेद्यनसर्वकंतत्तज्ज्ञानतत्साधनानि विधेयन्ते तमेव वि
दित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्थाविधतेऽयनायेति तरति
शोकमात्माविदिति आत्मावारेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त
व्यो निदिध्यासितव्य इत्येवमादौ अत्र आत्मावारेद्रष्ट
व्य इति दृष्टव्यत्वात् आत्मसाक्षात्कारेण मूलाज्ञाननि
वृत्तिभावयेदित्यर्थः आत्मसाक्षात्कारः केन भवतीत्य
तत्राह श्रोतव्य इति अवगात्तयं साक्षात्कारो जन्यत
इत्याह मन्तव्य इति मनननिदिध्यासनाभ्यामुपकृत्ये
त्यर्थः अवगात्तउपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽसर्वताफलं

राम.
गी. टी.
३५

अर्थवादोपपत्तीचलिंगेतात्पर्यनिर्णयइत्युक्तैः षडभि
स्तात्पर्यलिंगैर्वेदान्तानामद्वितीयेवब्रह्मणितात्पर्यनि
श्चयः श्रुतस्यार्थस्योपपत्तिमिच्छित्तनमननम् विज्ञा
तीयप्रत्ययतिरस्कारेणचेतसः सजातीयप्रत्ययप्रवा
हीकरणानिदिध्यासनंध्यानमित्यर्थः तदेवाविच्छिद्य
जायमानंसत्समाधिरित्युच्यते ननुतमेवविदितेत्या
दावाग्नेयोष्ठाकपालोभवतीत्यत्रेवसत्त्वबलेनलिङ्गा
दिशब्दंविनैवविध्यर्थमाक्षिप्यमृत्यादीनांसकार्यवर्गा
ज्ञानोपलक्षकत्वादात्मवेदनेनाज्ञाननिवृत्तिभावये
दित्यर्थोभवेदपिआत्मावारेष्टृष्टव्यइत्यत्रज्ञाननिवृ

त्तिवाचकशब्दाभावादज्ञाननिवृत्तिः कथंभाव्यतेनात्वे
तीतिचेच्छृणुं संसारेष्टाभ्युपायताक्रियासम्यः प्रवर्त
कः प्रवृत्तिहेतुंयमंचप्रवदंतिप्रवर्तनामितितव्यप्र
त्ययार्थप्रवर्तकविधेरेवभाव्येष्टसामान्यापेक्षकत्वात्
इष्टविशेषंस्वात्मानंज्ञात्वा अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभि
निवेशात्वेः क्लेशत्रयेः पंचभिः पाशैश्च्युतेइत्यर्थकात्
ज्ञात्वादेवंमुच्यतेसर्वपाशैरिति श्रुत्यनरादभ्युपगन्त
व्यः नचमुमुक्षोर्केवल्यमेवेष्टमिति तदेवभाव्यतेना
त्वेतमर्हतीतिवाच्यम् तस्यवास्तवत्वेनाजन्यत्वात्
अहंब्रह्मास्मिनेहनातास्ति किंचनेत्यादिश्रुत्यर्थात्

राम.
गी.टी.
४.

सन्धानेनाज्ञानप्रमतिद्वैतौ ब्रह्मविद्धत्वेवभवतीत्यादा
वर्त्तन्त्याद्यमानत्वात् एवंचमोक्षस्यजन्यत्वेविनाशःस्या
त् सतःसिद्धत्वेतशास्त्रानर्थक्यंसदानुभवश्चास्यदिति
शंकापिनोदेति अज्ञानस्यैवकेवलस्यानुभवविरोधित्वा
त् अज्ञाननिवृत्तेस्तज्जन्यत्वेपिनविनाशः तस्याश्रभाव
रूपत्वात् जन्यत्वस्यभावविनाशानुमितावेवल्लिंगत्वा
त् अन्येतज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेर्दृष्टत्वाच्चापूर्वविधिः
अप्राप्तविधायकोऽप्यपूर्वविधिः विधिरत्यन्तप्राप्तेनि
यमः पालिकेसति तत्रचान्यत्रचप्राप्तेपरिसंख्येति
गीयतइत्युक्तत्वात् अज्ञाननिवृत्तौचसाधनान्तराभावे

नज्ञानस्यपालिकप्राप्तिश्रुगपत् प्राप्तेरसंभवात् नि
यमविधिःपरिसंख्याविधिर्वापिनशंकनीयएव तत
श्चतीतिशास्त्रवदृष्टफलत्वादित्ज्ञानरूपस्यब्रह्मणःस
तःसिद्धत्वेनानुशानाप्रतिपादकत्वाच्चनायंविधिः कि
मर्थार्थएवप्रत्ययःविधौविधीयतइत्युक्तिसत्तासात्कारेप
र्यावावेदोक्तसर्वविधिफलत्वेनोपपद्यतइत्याहुः ननु
वेदेतज्ज्ञानमेवविधीयतइत्युक्तम् ततश्चानित्यादिक
मपिवेदोक्तत्वादज्ञाननिवर्तकस्यादित्यतश्चाह नक
र्मेति यद्यतस्तज्जम् अज्ञानजम् आत्माज्ञानकृतदे
हाद्यध्यासेनजायमानत्वात् ननुसात्विकपरिणाम

राम.
गी.टी.

४६

भूतायाविद्यायाश्चकर्मणोप्यज्ञाननिवर्तकत्वमस्तीत्य
तन्नाह सविरोधमिति तिष्ठतद्वरेतावदज्ञाननिवर्तक
त्वशंकापिकिंतविशेषकरजः कार्यकर्मदेहाद्यध्यासकृ
तं कर्तृत्वाद्यनुसन्धानेनाज्ञानं दृढयत् प्रत्युततन्निवर्त
कविद्याभ्यासे सविरोधमीरितं प्रतिपत्तिकथितमिति
भावः ननु वेदोक्तकर्मणोज्ञाननिवर्तकत्वाभावे तदज्ञान
मेवेत्युक्तम् न संगच्छतीति चेत् तत्र विद्यासाधनसत्त
मुद्यादिजनकत्वेन कर्मणोपि परम्परयाज्ञाननिवर्त
कत्वांगीकारात् न च तत्र सतत्त्वसर्गादिफलप्रवणा
त्रैवमिति वाच्यम् बालकस्य कटुकौषधपानप्रवृत्त्य

र्थत्वात् लङ्कप्रदानवत् फलानां श्रेयस्करकर्मप्ररो
चनार्थत्वात् एवमेव च श्रेयनादियागगोत्रमादिभूनि
प्रणीतन्यायादिशास्त्राणामपि नास्तिकानिवारणादि
प्रयोजनानि स्वयंभूतानि किमन्यद्वास्यायनभूनि
प्रणीतकामशास्त्रस्यापि शास्त्रोदीपितमार्गेणापि वि
षयभोगेऽः खमात्रपर्यवसानं भवतीति विषयवेगये
स्तुदमेव प्रयोजनं तेषां सर्वज्ञत्वात् किंतु न हि विषये
सर्वप्रवणानामापाततोपि परमपुरुषार्थप्रवणाता
सम्भवतीति तेषां कथंचित्तत्त्वान्निधंस्यादिति तेषां
भूतीनां तात्पर्यम् तदनुदावेदविरुद्धेऽपि संज्ञेतताद्य

राम.
गी.टी.
४२

येनेवांतात्पर्यमुत्प्रेक्ष्यश्रुत्वास्तन्मतमेवोपादेयतेनगु
ह्मन्निनविहांसइति तदेवंकर्मादीनामपिसत्प्रति
नास्तिक्यनिवृत्त्यादिहारावहिर्मुखाणां परमपुरुषार्था
भिमुखापादनेन परम्परया ज्ञाननाशपवपरम्परायोज
नमिति सिद्धम्

ततः तदुभयेकाश्रयत्वात्

नाज्ञानहानेन च रागसंक्षयो भवेत्ततः कर्मस
दोषमुद्भवेत् ततः पुनः संसृतिरप्यवशि
ता तस्मादुपो ज्ञानविचारवान् भवेत् १

तस्मात्कर्मणो ज्ञाननिवर्तकत्वाभावात् प्रत्युतसदोष

ततः समादि
दोषसहित
कर्मात्पतेः पु
नसंसृतिः

तेन संसृतिप्रवर्तकत्वाच्चेहेतोर्बुधः कर्मदोषाभिज्ञः
यद्वा बुधः सत्प्रति वैराग्यादिनात्मविचारसमर्थः पु
रुषः ज्ञानविचारवान् भवेत् ज्ञानं सर्वत्रास्तिदं ब्रह्म
नेह नानास्ति किंचनेत्येवं रूपम् विचारस्ततदनुकूल
तयुक्तिविमर्शरूपः तद्धान् तदभ्यासपरो भवेत् नत
अज्ञाज्ज्ञेन कर्मनिष्ठ एव भवेदिति भावः सर्वहेतुमा
ह नाज्ञानेति यस्मात्कर्मणा अज्ञानहीनेन भवेत् राग
संक्षयश्च न भवेत् कर्मणास्तदुभयेकाश्रयकत्वात्
ततः कर्मसदोषं दोषारागद्वेषादयस्तत्सहितमुद्भवे
त् उत्पन्ने भवतीत्यर्थः ततश्च रागादिसहितकर्मोत्पत्तेः

राम
टी.टी.
४३

राम.
गी.टी.
४३

पुनः संसृतिः संसारोपि अनिवारिताननिवर्तत इत्यर्थः
यत एव तस्मादित्यादित्कार्यम् एवं च ज्ञानवत् कर्म
लोका न निवर्तकत्वमिति भावः ९

ननु क्रियावेदमुत्वेन चोदिता यथेव विद्यापु
रुषार्थसाधनम् कर्तव्यताप्राणभूतः प्रचो
दिता विद्या सहायत्वमुपैतिसा पुनः ११

नन्विति सर्वपक्षयोक्तकः सर्वपक्षस्तस्मै कत्रयात्मकः
केचिद्दन्तीति चतुर्थस्तोके तस्य दृष्टार्थमिति

शब्देन परामर्शमात्रं ननु यथेव वेदमुत्वेन आत्मा वा
रेद एव इत्यादौ पुरुषार्थसाधनं पुरुषार्थसाधनत्वेन
विद्याप्रचोदिता विहिता तथेव क्रियाप्रचोदितेत्यन्व
यः यथाऽहरहः सन्ध्यामुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रं
जड्यादित्यादिः ननु निष्कामकर्ममात्रस्य विविदिषा
साधनत्वेऽपि तीव्रतरबुभुक्षावडुत्यन्तान्यर्थविविदिष
स्य तु पुंसो नुष्ठीयमानं कर्माज्ञानरागादिदोषसंज्ञेन
ज्ञानोदयं प्रतिवभात्येवेति कथं पुनस्तत्केवल्यसाधन
मित्यत आह कर्तव्यतेति यः स त्वमुदायर्थं सर्वप्राण
भूतो देहिनः कर्तव्यता क्रियाप्रचोदिता विहिता सा पुनः

राम.
गी. टी.
४४

सत्त्वशुद्धायनन्तरमपि विद्या केवल्ये साध्ये सति विद्या
सहायत्वं प्रपेति कृष्यादे निर्विघ्नफलजनने प्रकृतक
र्मवत्त्वात् सर्वबलेन विद्यायाः केवल्यस्य प्रजननसाम
र्थ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः तथाच कर्माणाः संन्यासादिसाम्य
मुक्तं भगवता क्लृप्तेन अनाश्रितः कर्मफलं कार्यकर्म
करोति यः स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रिय इ
ति एवं च केवल्यपर्यन्तं क्रियावृष्ट्या संन्यासस्तु गार्ह
स्थ्यासमर्थान्यपङ्गवादिविषय इति सिद्धम् अत्र हे
तुनन्तराण्यप्याह ११

कर्माकृतौ दोषमपि श्रुतिर्जगौ तस्मात्सदाका

र्यमिदं मुमुक्षुणा न तत्सतन्वा भवकार्यका
रिणी विद्या न किञ्चिन्मनसाप्यपेक्ष्यते १२

कर्माकृतौ कर्मपरित्यागे श्रुतिर्वेदो दोषमपि जगौ प्रोक्त
वान् तथाच वीरहावापस देवानां यो मिमुक्षा स यत इत्य
मुदासनलक्षणस्य गार्हस्थ्यपरित्यागस्य दोषः श्रूयते
तस्मात्कर्माणाः परित्यागे दोषश्रवणात् केवल्यसिद्धौ सहा
यत्वाच्च इदं कर्ममुमुक्षुणा सदा कार्यं सदैव कर्तव्यमित्य
र्थः ननु केवल्यविद्यैव केवल्यसिद्धौ किं कर्मणोत्यत आ
ह न तत्सतन्त्रेति सतन्त्रा कर्मनपेक्षणी विद्या भवका

राम.
गी. टी.
४५

र्यकारिणो मोक्षप्रदायिनी न तु नेव भवतीत्यर्थः अवि-
हेतो यस्मान्न सा चित्ति मनो यस्य तेन विद्यावता मुक्त-
ये कर्म किं न अपेक्ष्यते किन्तु अपेक्ष्यतपदेत्यर्थः
जनकादिभिर्विद्यावद्विरप्यनुष्ठितत्वात् कचि-
त्सु लक्षके पेक्षत इति निर्यकारः कर्तृलकारपाठ-
एव अत्र च विद्येव कर्त्री विद्यामनसामनः शोधक-
रूपेण मुक्तये किञ्चित्कर्मनापेक्षतेन अपेक्षतप-
वेत्यर्थः द्वितीयनकारस्वागामिभ्यो कादासिष्यते
अन्यत्प्रकृतमेव इदानीं फलोपकारकत्वेनान्य-
सहायत्वे प्रयाजादिरुष्टान्तमाह ॥

न सत्यकार्यो विद्विद्यदध्वरः प्रकाशयते न्याय-
पिकारकादिकान् तथेव विद्याविधितः प्रका-
शितेर्विशिष्यते कर्मभिरेव मुक्तये १३

यद्वयथा हि सुदृढम् अध्वरो यज्ञः दार्शयैर्णमासादिः
सर्गादि फलोत्पादनायाः न्यात्स्वरूपादतिरिक्तानपिका-
रकादिकान् प्रयाजादीन् प्रकाशते स्वशेषत्वेन प्रकाश-
यति यातुरज्ञानभविणिजर्थः अपेक्षत इति भावः तथे-
व विद्यामुक्तये केवल्यजननार्थविधितः प्रकाशितेर्वे-
दविहितैः कर्मभिरेव शेषभूतेर्विशिष्यते मुच्यते नान्येः

राम.
गी.टी.
४८

अवाणादिभिस्तेषां दृष्टार्थानां विद्यास्वरूपजननोपलीला
त्वात् किंभूतोऽधुः न सत्यकार्योपिन सत्यं कार्यं यस्य
सनस्वरफलोपीत्यर्थः यद्विनस्वरफलेपियागेफलोप
कार्यं द्वापेक्षास्ति तर्हि किमु वक्तव्यं भ्रवफलायां विद्या
यां फलातिशये यत्नातिशयस्य प्रसिद्धत्वात् सर्वत्र न का
रामेवेत ननु तत्र कङ्कोषधप्ररोचनार्थं लङ्कादेरि
वयागादिकर्मप्ररोचनार्थं सर्गादेशपि फलत्वाभावात्
कथं फलोपकार्यं गापेक्षायां यागदृष्टान्त इत्यत आह स
त्यकार्योपीति अविशेषफलः वेदप्रमाणान्तकारी या
गादौ प्रत्यक्षदृष्ट्यादि फलोपलम्भाच्च निश्चितफलपदे

त्यर्थः अत्रायं भावः यागे हि द्विविधं मंगजातं भवति
सिद्धरूपं साध्यरूपं च तत्र सिद्धरूपं जानिद्रव्यसंख्यादि
साध्यरूपं तत्क्रियेव तच्च द्विविधं सन्निपत्योपकारक
माराउपकारकं च तत्र द्रव्यादिकारकत्वेन विधीयमा
नं यागस्वरूपान्तर्भूतं कर्म सन्निपत्योपकारकं ब्रौही
नवद्वय्यात् ब्रौहीमोक्षतीत्येवं विहितं वच्चात प्रोक्ष
णादितदिपरीतं च फलजननसामर्थ्यजनकत्वादि
ना यागेऽन्वितं कर्माराउपकारकम् तत्र समिधो यज
तित नूनपातं यजतीत्येवं विहितं प्रयाजादिकं साम
र्थ्यजनकतया कारकं कथ्यते इह स्पष्टिसवादिकं

राम.
गी.टी.
४७

न्यागस्य फलजननसामर्थ्यादिना उपयुक्तत्वात्
स्थापकमित्युच्यते वाजपेयेनेष्टाहस्यतिसवेनय
जेतेति वाजपेयोत्तरकाले तत्र प्रयोगवद्विभूतत्वेन
विहितो ह्यहस्यतिसवः सामर्थ्यस्थापकपक्षे सामर्थ्य
स्य वाजपेयेन साराज्यकामो यजेतेत्यत्राकांक्षादिना प्र
योगान्तर्भूता राडपकारकैः प्रागेव सिद्धत्वात् एवंविधि
आराडपकारकापवसोके कारकादिकशब्देनोच्यते
ततश्च यदाग्नेयोऽष्टकपालोऽमावास्यायामित्यादिका
का विहितो वच्चात् प्रोक्षणादिसंनिपत्योपकारकैर्लब्ध
समग्रसत्त्वोपि दर्शयोरर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते

त्यभिहितफलो दर्शयोरर्णमासाभ्यां गोयथा राडपकार
कप्रयाजादिनैरपेक्ष्येण स्वर्गत्रयं फलं न जनयति त
थाश्रवणादिना लब्धात्मिकापि ब्रह्मविद्ब्रह्मेव भवती
त्यभिहितफलाविद्याकर्मनैरपेक्ष्येण ब्रह्मभावत्रयं
फलं न जनयतीति सिद्धम् इदानीं नान्वित्यादिसूक्त
त्रयोक्तं पूर्वपक्षं हवयति

केचिद्वदन्तीति वितर्कवादिनस्तदत्र दुष्टं हि
विरोधकारणात् देहाभिमानादभिवर्तते कि
याविद्यागताहेक्यतितः प्रसिञ्जति १४

राम.
गी.टी.
४८

केचिदितर्कवादिना विपरीततर्कवादशीलाः वस्तुविचा-
रमृत्याः पुरुषाः इति पूर्वसोक्तत्रयोक्तप्रकारेण यद्विद्या-
या मुक्तये कर्मसापेक्षत्वं वदन्ति तदत्र ब्रह्मविद्यायां उ-
द्देश्यमुक्तत्वाच्च दत्त इत्यर्थः उद्देश्ये हेतुमाह विरोध-
रूपाकारणाद्देतोः ज्ञानकर्मणो विरोधो हि ज्ञानस्य कर्म-
सापेक्षत्वं हृषयति विरोधमाह देहाभिमानादिति देहो-
यं मम वेत्यभिमाना क्रिया प्रवर्तते गताहंकारस्य निर-
भ्यमानस्य विद्याप्रसिञ्जति चक्षुर्येतस्य स्पष्टोऽत्र
देहाभिमानसत्ता सत्ताभ्यां विरोधः तत्राभिमानाभाव-
प्रदर्शनाय विद्यासत्त्वमाह १४

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्जिताविद्यात्मवृत्ति-
श्चरमेति भाष्यते उदेति कर्माविलकारका-
दिभिर्निहन्ति विद्याविलकारकादिकम् १५

विशुद्धकार्यकारणोपाधिविनिर्मुक्तं यद्विज्ञानं ब्रह्म त-
स्य विरोचनेन स्फुरणो नाञ्जिता प्रवर्तिता या आत्मवृत्तिः
मनोवृत्तिः सा विद्यायाश्चुद्धसत्तानिश्चयवतः सर्वत्र दृश्य-
विरोचनाञ्जिता वृत्तिरुदेति तथाचिदतिरिक्तदृश्यात्म-
ना भावनिश्चयवतः विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्जिता-
वृत्तिरुदेति सेव विद्या यथा मद्भुजादौ मृगमात्रतत्त्वप्रत्य-

राम.
गी. टी.
४९

यस्तथाशरीरादिदृश्येषु भासमानेषु पिचिन्मात्रत
प्रत्ययो विद्येति भावः तथा च विदुदनुभवः सर्गादा
वेवनोत्पत्तिदृश्यमेतन्न किञ्चन निर्विकाराश्चिदान
द्वचनोर्हसर्वतः स्थित इति न हितस्यो देहाभिमानः
सम्भवति न ह्यन्यायामपि विद्यायां प्रतिवायनिह
त्यादिद्वारा मोक्षार्थं नित्यादिकर्माकांक्षा स्यादेव ह
विकर्मणि कर्षणसमीकरणवचनादेरि कोपायस्यो
पायानराहृषकत्वादित्यत आह चरमेति सा विद्या
विदुद्विश्चरमाश्रवसानभूता इत्येवं भण्यते कथ्यते
सर्वविधीनां साक्षात्परम्परया वा विद्याजननमाश्रय

क्रेणान्तात् कृषिकर्मणि फलावचितिवज्जातायां तस्यो
न किञ्चित्कर्तव्यमवशिष्यत इति भावः ये ते तां विद्या
त्मिकां चेतो हृत्तिमुपेत्य केवलं तदननुकूलमुत्पन्नस
न्धानकोशलेनैव सन्तुष्यन्ति ते तनैयायिकादिसदृशा
निदिता एव तदुक्तम् वेदान्तावद्वर्तककर्मशमति
यस्ताः परम्पाययाभावाः कर्मकलाकलाहनधियो ह
तेति वेशोषिकाः अन्ये भेदरता विवादकलहास्तेन
नो वाञ्छितास्तस्मात्सिद्धमंतं स्वभावकमयं धीरः परं
हं प्रयेदिति कुशलाब्रह्मवार्तायां हृत्तिहीनाः सरा
गीणाः तेऽप्यज्ञानतमानूनं पुनरायान्ति यान्ति चेति

राम.
गी.टी.
५.

कर्मअखिलकारकादिभिरुदेतिलव्यात्मकंभवति क
रकानिकर्त्रादीनिआदिनाशतिकर्तव्यतादिग्रहः अखि
लशब्दस्तेषामन्यतमाभावेकर्मवैकल्यधनकार्यः
विद्याअथस्तनिराकरणशीलाअखिलंतकारकादि
कंनिहानिनाशयतितस्यचिदात्मन्यथस्तत्वात् तत
स्तत्रपक्षेवोपसर्गात्कर्मविद्यायांसहायतेनान्वेती
तिसिद्धम् १५

तस्मात्तज्ज्ञेकार्यमशेषतःसुधीविद्याविरो
नसमुच्चयोभवेत् आत्मानुसन्धानपराय

णःसदानिष्ठतसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तस्माद्विद्याविरोधात्कर्मणःसमुच्चयोविषयासंस्त्यका
त्तनसम्भवति तस्मात्सुधीर्विचारवान्विद्याधिकारीअ
शेषतःकार्यत्यजेत् सर्वकर्मसंन्यसेदित्यर्थः अस्यविवि
देषासंन्यासिनःकृत्यमाह आत्मेति निष्ठतसर्वेन्द्रिय
वृत्तिगोचरःसन्त्यकाःसर्वेन्द्रियाणोवृत्तयोविषयाच्चये
नत्येवंविधःसत्सदा आत्मानुसन्धानपरायणःआत्मवि
त्तापरपवस्यादित्यर्थः तथाच आत्मावोरेदृष्टव्यइत्यत्र
अवगादीनांदृश्यत्वान्नाश्वरविधिःकिन्ननियमःपरि

विद्या
संहत्य

राम.
गी.टी.
५.

कर्मअविलकारकादिभिरुदेतिलव्यात्मकंभवति त
रकानिकर्त्रादीनिआदिनाशतिकर्तव्यतादिग्रहः अवि
लशब्दस्तेषामन्यतमाभावेकर्मवैकल्यमननार्थः
विद्याअध्यस्तनिराकरणशीलाअविलंतकारकादि
कंनिहान्तिनाशयतितस्यचिदात्मन्यध्यस्तत्वात् तत
स्त्वत्रपक्षेवोपसर्पान्नकर्मविद्यायांसहायतेनान्वेती
तिसिद्धम् १५

तस्मात्तज्जेत्कार्यमशेषतःसुधीविद्याविरो
न्नसमुच्चयोभवेत् आत्मानुसन्धानपराय

णःसदानिहन्नसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

यस्माद्विद्याविरोधात्कर्मणःसमुच्चयोविषयासंस्त्यका
त्तन्नसम्भवति तस्मात्सुधीर्विचारवान्विद्याधिकारीअ
शेषतःकार्यत्यजेत् सर्वकर्मसंन्यसेदित्यर्थः अस्यविवि
देषासंन्यासिनःकृत्यमाह आत्मेति निहन्नसर्वेन्द्रिय
वृत्तिगोचरःसन् त्यक्ताःसर्वेन्द्रियाणांहृत्तयोविषयाचये
नत्येवंविधःसत्सदा आत्मानुसन्धानपरायणःआत्मवि
त्तापरपवस्यादित्यर्थः तथाच आत्मावोदृष्टमन्यत्र
अवणादीनांदृश्यत्वान्नार्थविधिःकिन्ननियमःपरि

विद्या
संहत्य

राम.
गी.टी.
५१

संख्यावासाचोभयप्रामावितरनिवृत्तिबोधयति यथा प
ञ्चपञ्चनखाभद्याइत्यत्रशाशादिमांसेतरपञ्चनखमांसम
सृणानिवृत्तिबोधः तदुक्तम् नियमः परिसंख्यावाविध्यर्थे
हिभवेद्यतः अनात्मादर्शनेनैव परात्मानमुपास्महेति
तिष्ठ आसनेरामृतेकालंनयेद्देदान्नाचिन्तयेति त्वपद
र्थविवेकायसंन्यासः सर्वकर्मणाम् श्रुत्याविधीयतेयस्मा
त्तस्यागीपातितोभवेदिति संन्यासिनोयावज्जीवाग्निहो
त्रप्रयोगवन्नित्यत्वेनविहितस्यश्रवणादेःपरित्यागोपा
तित्यमाहः ग्रहस्यादीनांतश्रवणादिकाम्यम् दिनेदिने
तुवेदान्तश्रवणाद्वक्तिसंयुतान् गुरुशुश्रूषया लब्ध्वात्क

प्राप्तीतिफलंलभेदिति तथाचसंन्यासस्योक्तंयदह
रेवविरजेदित्यादिप्रमाणसिद्धत्वाद्दीर्घत्यादिदोषोभ
ष्टाग्निग्रहस्येव केनचित्प्रतिबन्धेनसंन्यासाश्रमास
म्भवेत्तुमानससंन्यासः प्रागुक्तपवतथाचनजनकादी
नांवीरहत्याभीत्यासंन्यासास्वीकारश्चिकल्पनंशोभ
ते १६ ननुतेषांयाज्ञवल्क्यजनकादीनांतत्वाविदामपि
विधिकिंकरतमेवकर्मसंप्रवृत्तिश्रवणादित्यतआह।
यावच्छरीरादिषुमाययात्पथीस्तावद्विधेयोवि
धिवादकर्मणाम् नेतीतिवाक्येखिलेनिषिध्य

नेतीति
हस्यस्यैव

राम.
गी. टी.
५२

न ज्ञाता परात्मानमयत्नजे क्रियाः १७

शरीरादिषु शरीरं सूक्ष्मस्त्वकारणभेदेन विविधं वद्य-
ति आदिना पुत्रादिसंप्रारः तेषु यावन्मायया आत्मधीः
शरीरादिरहमेवास्मीति बुद्धिरस्मितावत्समान् विधिवा-
दकर्मणो विधेयो भवति तत्र लिङ्गादिशब्दाच्चाभाव-
नाविधिरिति भाट्टः विनियोगो विधिरिति प्रभाकरः ३
एसाथनता विधिरिति सर्वे तार्किकाः अत्र विधि शब्देन
निषेधोऽपि दृश्यते तथाचात्र प्रयोजनशुद्धिः प्रवर्तको
निवर्तको वा विधिरिति सिद्धम् तत्र निवर्तकनिषेध

स्य तत्र नर्थहेतुकर्मणः सकाशात् निवर्तने न तदनर्थ-
संस्पर्श एव प्रयोजनं बोध्यम् तत्र च यथा वायव्यं सितम्
जमालभेत भृतिकाम इति बर्हिषि न रजतं दद्यादिति च
वादतस्तत्र क्रमेण स्तुतिनिन्दा बोधको रुच्युत्पादनार्थः
यथा वायुर्वेदेऽपि शिवदेवतेत्यत्रादिप्रफलप्रदत्तेन स्तुतिः
सोरोदीदित्यत्र शोकजनकत्वेन निन्दा च बोध्यते स चार्थ-
वादः यस्य पार्श्वमयी जड भवति स पापसोकं न मृणो-
तीति वद्व्यदेवतायंगदारेण विधेयं प्राशस्त्यं बोधयति
अंगेषु फलकृत्यर्थवाद इति न्यायात् विधेयं कर्म तत्र वा-
दप्ररोचितं विधिबोधितं यागादिप्रसिद्धमेव तेषां विधा-
य

कर्म

राम.
गी.टी.
५३

दीनां वशो भवतीत्यर्थः याज्ञवल्क्यादीनां तल्लोकसंग्रहा-
र्थं कर्म कुर्वतामपि न विधिकं करतम् शरीरादिसात्म-
बुद्धभावात् शरीरादिसम्बन्धेन प्रवर्तमानस्य विधेर्देव-
दत्तं ग्रामं गच्छेत्त्यस्य यज्ञदत्तं प्रतीव शरीराद्यत्याभाव-
निश्चयः सर्वकं निश्चियं ब्रह्मात्मानं जानते प्रतिप्रवृत्तेरिति
भावः तदेवाह नेतीति अथात आदेशो नेति नेतीति ने-
ह नानास्ति किंच नेत्यादिभिः तत् शरीरादिकमाविलं नि-
विध्य रज्जुभुजंगादिव द्वाययित्वाः घानन्तरं परमात्मानं
ज्ञात्वा पुनर्ब्रह्मात्मत्वेनानुभूय क्रियाः त्यजेत्सुकुंसम-
र्थो भवतीत्यर्थः सर्वत्र समाप्य तत्सर्वमित्यादौ विविदि

षोः अवगादौ विलेपकत्वात् कर्मणां संन्यासविधिः इह
ननु कोपिविधिः प्रकृतत्वेन स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्
यदाः कृतोपासेः अज्ञातिशये अवगादिभिरेव जातसा-
दात्कारस्य ग्रहस्यादेर्विधिकं करत्वाभावेऽपि योगाभ्यासा-
दिना जीवन्मुक्तित्वाभावाविद्वत्संन्यासोऽयं विधीयत इति
अत्र पक्षे पूर्वाहं न विडुषः संन्यासविधिमापि निविध्याप-
रितोषादाह नेतीति अथ शब्दोत्र पक्षोऽतः पक्षस्ति
उपोषात् तत्तत्तानमात्रेण चित्रविश्रांत्यभावे सति जीवन्मु-
क्तेच्छा रूपः तथा च नेतीत्यादिना परात्मानमित्यन्तेना-
भिरितो विद्वान् अथ यदि जीवन्मुक्तेच्छा जायते तदा किं

राम.
गी.टी.
५४

यास्त्यजेत् संन्यासेदित्यर्थः ततश्चायं विदुस्तस्य सोविधी
यत इति सिद्धम् तत्र च एवं चैतन्मात्मानं विदिता ब्राह्मणः
पुत्रैषणायाश्च वित्रैषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थाया
यभिलाचर्यं चरंतीति एतमेव विदिता मुनिर्भवति इति
यदा तु विदितं तत् परम्ब्रह्म सनातनं तदैकदा उंसं गृ
ह्य सोपवीतां शिलां त्यजेदित्यादि श्रुतिस्मृतिवचनान्य
पि प्रमाणानि १३

यदा परात्मात्मविभेदभेदकं विज्ञानमात्मन्यव
भाति भासरम् तदैव माया प्रविलीयतेऽजसा

सकारकं कारणमात्मसंस्ततेः १८

यदा आत्मनि चित्ते विज्ञानं विद्या अवभाति प्रकाशते
तदैवाज्जसानीरायासे नैव माया ज्ञानं प्रविलीयते न
श्रयति नाशो ह्यनिष्टजनकस्य चित्त्यत इति तस्या अति
ष्टजनकत्वमाह आत्मसंस्ततेः आत्मनः संसारस्य कार
णम् तन्व विद्यामात्रनिवृत्तावपि शरीराद्यनेककारक
सत्तेकयं संसारनिवृत्तिरित्यत आह सकारकं प्रविलीयते
नन्वेकमेव विज्ञानं कथमनेकनाशतममित्यत आह
परात्मेति ब्रह्मजीवयोर्भेदः सर्वज्ञत्वाद्यत्तत्त्वादिह

राम.
गी.टी.
५५

योनिविलभेदहेतुः तस्यभेदकंविनाशकमित्यर्थः न
नुनक्तकोटिजन्माभ्यासदृष्टतरमत्तानंतत कार्यकथं
ज्ञानोदयसमकालमंजसानंत्यतीत्यतआह भासरम्
प्रज्जलतिप्रदीपेकन्दरादिषुवर्षकोटिसमवस्थितस्य
न्यतमसमनायासेनतत्तत्तामेवयथानश्यतितथानं
त्यतीतिभावः १८

श्रुतिप्रमातोरपिनाशिताचसाकथंभविष्य
त्यप्यकार्यकारिणी वित्तानमात्रादमलादि
तीयात्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

श्रुतिप्रमातोरपिप्रशङ्गेनगुणपदिष्टानांस्वसृष्टिना
तांचक्रत्यनुकूलपुण्यनुभवानांसंग्रहःनाशिताप्रमेय
गताज्ञाननिवृत्तेरेवक्रत्यादिप्रयोजनतात् चशङ्कोप्य
र्थोनाशितापीत्यर्थः द्वितीयोपिशङ्कस्तुसाशङ्केनात्वे
ति तथाचसापिपूर्वोक्ताज्ञानोदयमात्रेणसद्योविल
यशीलापिश्रुतिपुण्यनुभवेर्नाशितापिमायापुनः क
थंकार्यकारिणीभविष्यतिनिशितशस्त्रनिहितउर्वल
वन्नैवभविष्यति नष्टस्यकार्यजननासम्भवप्रसिद्धेति
तिभावः यदाप्रत्यक्षोपलभ्यमानकार्ययामायायावि
ज्ञानेनकथंप्रविलयइत्याशङ्काह कार्यकारिण्यपि

बाम.
गी.टी.
५६

साकृतिप्रमाणेर्नाशितासतीकथंभविष्यतीत्यास्यति
किंतुसर्पादिकार्यकारिज्ञातानवदिनेत्यत्येवेतिभावः
ननुशरीरादिवत्पुनरन्याभविष्यतीत्यतग्राह तस्मादि
तिब्रह्मणः जेतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्म
तइतिस्मृतेः अविद्यापुनर्नभविष्यति शरीरादेस्तमा
याकार्यत्वात्तदेषम्यम् ननुसर्वार्णक्तदकादिवद्ब्रह्म
णोपिपुनर्भविष्यतीत्यतग्राह विज्ञानेति नहिप्रका
शादन्यकारोत्यतिःसम्भवति ननुसोपाधिकाद्रविष्य
तीत्यतग्राह अमलेति प्रत्यक्षजगदुत्पत्तौब्रह्मणिमा
योपाधिःकल्पितोमायोत्पत्तौपुनःकःस्यात् प्रत्यक्षक

त्यकनैरपेक्षेणापिकल्पनाप्रवृत्तौतत्रवस्थाउत्परिहरे
व ननुयथासतिसूर्येभुज्जादपिसूर्यकान्तादग्निरुत्पद्यते
तथाब्रह्मणोन्यसन्निधिमात्रेणभविष्यतीत्यतग्राह अ
दितीयादिति अतएवमायायाअनादित्वम् तथाचक्रातिः
अजामेकामित्यादिः अत्रापिवक्ष्यति अनायानिर्वाच्यमिति १५

यदास्यनष्टानपुनःप्रसूयतेकर्ताहमस्येतिमतिः
कथंभवेत् तस्मात्सतन्वानकिमप्यपेक्षतेवि
द्याविमोक्षायनकर्मसाधनम् २०

राम.
गी. टी.
५७

यदास्यज्ञानिनो नशमाया पुनर्न प्रसूयते पुनः कार्यजननी
न भवति तदा रज्जु सर्पादिवत् वारितेशरीरादावहंकारा
देरसम्भवादहमस्य कर्मणः कर्तेति बुद्धिः कथं भवेत्तत्रैव
भवतीत्यर्थः तस्मात्सर्वानर्थमूलभूता ज्ञानान्यकारानिव
र्तकस्य प्रबोधप्रकाशस्य तज्जनितानर्थकलापान्तर्गतान
कर्मणा सहभावा सम्भवात् विद्यासतन्त्रा कर्म निरपेक्षे
वसाधनं भवतीत्यर्थः ननु विद्यायाः स्वोत्पत्तौ कर्मसाधे
त्वात् तस्य प्रसिद्धत्वात् कथं स्वातन्त्र्यामित्यत आह विमोक्षा
येति स्वोत्पत्तौ निष्कामकर्मश्रवणादिसाधेत्वात् तेषां विमो
क्षाय केवल्यं प्रापयितुं किमपि किंच दपि नापेक्षते अतो

स्यामुक्तौ स्वातन्त्र्येण कर्मसाधनं न भवतीत्यर्थः २०
ननु ज्ञानोदये सति कर्मणा इष्टसाधनत्वाभावेऽपि विविदि
षो ज्ञानाभावात् ज्ञानसाधनत्वाच्च कर्मैवानुष्ठेयमित्य
त आह

सोत्तेतिरीयश्रुतिराह सादरेन्यासं प्रशस्तास्त्रि
लकर्मणां स्फुटम् एतावदित्याह च वाजिनो
श्रुतिर्ज्ञानं विमोक्षाय न कर्मसाधनम् २१
सालोकप्रसिद्धान् कर्मणा न प्रजयायनेन त्यागेनैकेऽम्

राम.
गी. टी.
५८

तत्तमानुश्रित्य वंशपातेति रीयश्रुतिः प्रशस्ताविलक
मणांन्यासंन्यागंशारप्रोक्तवती प्रशस्त्यागेप्रोक्ते काम्य
निषिद्धपरित्यागस्तु कैश्रुतिकन्यायेनैवासिद्धः न्यासशब्देन
संन्यासाश्रमग्रहणस्यादित्यत आह सादरमिति नित्यक
र्मस्त्रीश्रुदाधिकारं च नतिरुक्त्येत्यर्थः संन्यासाश्रमे तत्त
दनादरः प्रसिद्धपवत्यागस्तु नित्यकर्मसक्रियमाणेष्वपि
मनसा तत् संकल्पपरित्यागश्च न विरुध्यते तत्र काम्य
निषिद्धयोस्तु चित्तकालव्यहेतुत्वात् स्वश्रुपतोपि परित्या
गः अत्र न्यागेतु पुराणवाक्यैः श्रवणादिप्रवृत्तानां स्त्रीश्रु
दाणामप्यधिकारो न निवार्यते अयंच न्यागो वैराग्यशेषि

ल्यादिना प्रतिबद्धसंन्यासाश्रमस्य विविदिषोः श्रवणा
दौ विद्वेषनिवृत्तये भवति संकल्पविकल्पविद्वेषकत्वा
देतस्य च तन्यागश्च पत्वात् तथा च श्रीकृष्णगीतायाम्
ब्रह्मणादाय कर्माणि संगंत्य क्त्वा करोति य इति योगी
नः कर्म कुर्वति संगंत्य क्त्वा त्मशुद्धय इति श्रुताश्रितः कर्म
फलं कार्यं कर्म करोति यः स संन्यासी च योगी च न तैरापि
र्न चाक्रिय इति च तत्र यः कार्यं नित्यमात्रं कर्म करोति क
र्मफलमनाश्रितो भवति कर्मफलं चेति समाहार इह नृः
तडुभयं नाश्रयति सम्यगनुष्ठितं दृष्टादृष्टार्थं नित्यं कर्म
तत्फलं वा समोपकरिष्यतीति न संकल्पयतीत्यर्थः

राम.
गी.टी.
५५

नित्येचनहियावन्तीवंसांगप्रयोगः केनाप्यनुष्ठानं श
क्यत इति काम्यकर्मवदेगवेकल्यभीत्यभावाद्यथास
म्भवमनुष्ठीयमानमपि नित्यं कर्मसंन्यासिनः शौचमि
दादिवाजिज्ञासोः अवगाणदौनविदोपकंभवति प्रत्युत
सत्त्वशोधकमेवभवतिततश्चत्यागाश्रमभेदादिविदिषा
संन्यासद्वैविध्यं सस्यमेव एतावदिति एतावदरेखल्व
मृतत्वमित्येवंप्रकारवाजिनांश्रुतिः हृदराग्यकंवि
मोदायमुत्तर्यंज्ञानंसाधनमाहप्रोक्तवतीनकर्मश्रुतेर
र्थस्तुश्रुतेमैत्रेयिश्चमृतत्वंत्वजिज्ञासितममृतत्वसाधनं
एतावदस्ति यदेतदुपदिष्टं तन्मात्रं वर्तते नान्यदिति च

कारोत्रन्यासानुष्ठानार्थः न्यासंच प्राहेत्यर्थः तद्यथा एतमे
वप्रजाजिनोलोकमिच्छंतः प्रव्रजन्तीति श्रुतिश्रुतिवाक्ये
सपवपवमहानजश्रुतेतिप्रक्रमादात्मन इति एतच्छब्दे
नपरामृष्टत्वात्लोकान्नुभूयते शास्त्रशीलितबुद्धायमिति व्यु
त्पत्त्याचार्यनमनुभूयमानतवेच्छन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतेरर्थः
सम्पद्यते अयंतविविदिषासंन्यासः विदत्तं न्यासोपितत्रैव
मैत्रेयीतिसहोवाचयाज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्त्याश्रमम
स्मात् स्थानादस्मीति प्राकृतिज्ञायमैत्रेयीबोधनानन्तरम्
एतावदरेखल्वमृतत्वमितिवोक्तायाज्ञवल्क्योविजहारेति
विहास्तिरोमाणिनायाज्ञवल्क्येनसंन्यासस्यानुष्ठितत्वाभि

राम.
गी.टी.
६.

यानादर्थोदभिहितपव अत्रतत्तुं संन्यासद्वयमप्याश्रमत्र
यमेव प्रपूर्वव्रजस्तत्रैव व्रजत्वात् तथाच ज्ञानावृत्तत
याकर्मसंन्यासविधानात् साधनान्तरनिषेधात् ज्ञानक
र्मणोर्विरोधाच्च मोक्षस्य ज्ञानमेव साधनं न कर्ममिति सिद्धं २१
इत्यंश्रुतिश्रुतिभिः सिद्धान्तदृढीकरणेन निराकृतमप्ये
कादशादिसोकत्रयेण सर्वमुक्तं ननु क्रियेत्यादि पूर्वप
क्षमिदानीमन्यद्वययति

विद्यासमत्वेन तददर्शितस्त्वया कर्तुं न दृष्टान्त उ
दाहृतः समः फलैः पृथक्तादृक्कारकैः कृतः

संसाध्यते ज्ञानमतो विपर्ययः २२

तयाननुक्रियेत्यादिना वाक्येन कृतः कर्मविद्यासम
त्वेन ज्ञानतुल्यतया दर्शितः कथितः उदाहृतस्तद
ष्टान्तोदर्शपोर्णमासादियागोयथा प्रयाजादिकं विना
स्वर्गादिफलं न जनयति तथा ज्ञानमपि कर्मविना के
वल्यं न जनयतीत्येवं रूपो न समः तुल्यो नास्ति तद्वद
ष्टान्तवेषम्याजदार्शान्तिकसिद्धिरिति भावः कथं वै
षम्यमित्यत आह फलैः पृथक्तादिति कर्मणः फलं
स्वर्गादिः विद्यायास्तु केवल्यमिति फलभेदात् प्रिया

राम.
गी. टी.
६१

जादेहि फलाभावाद्वाकांक्षायां प्रयाजादिभिरुप-
कृत्ययागेन फलं भावयेदिति यागफलमेव भाव्यते
न प्रकल्प्ययागफलोपकारकत्वेन यागे न्वयः सम्भ-
वति इह तत्सतत्त्वसर्गादिफलशालिनां कर्मणां
भाव्याकांक्षायापवाभावात्कथं विद्यायां तत् फलं
केवल्योपकारकत्वेनान्वयः सम्भवेत् न च जीवादि-
निमित्तेषु विधीयमानानां नित्यकर्मणां फलाश्रव-
णाद्वाकांक्षायां विद्याफलोपकारित्वेन विद्याया-
मन्वयोस्त्विति वाच्यम् वर्णाश्रमाश्च सधर्मनि-
शः प्रायलोका भवन्तीत्यादिस्मृतेः नित्यकर्मफलं

स्यापि श्रवणात् ननु न वेदस्यागमायाधिरज्जभुजं
गायमानजगद्भूमपोषकत्वं रोचयामः किंतु फला-
नामर्थवादत्वं कर्मप्ररोचनार्थत्वेन प्रकल्प्यवेदोक्त-
कर्मणां अपि भाव्याकांक्षायां केवल्योपकारकत्वेन
विद्यासहायत्वं मेव ज्ञाय इति फलनैरपेक्षेण कृता-
नां तेषां सत्त्वशुद्धादिना ज्ञानोपकारकत्वेऽपि केवल्यो-
पकारकत्वासम्भवाच्च प्रसिद्धं हि कर्मणां कर्तृकर्मा-
दिभेदबुद्धिनिवन्धनत्वेन केवल्यानुपकारकत्वम्
आत्मज्ञानस्य तत्केवलस्य निःश्रेयसहेतुत्वमास्ति भे-
दप्रत्ययानिवर्तकत्वेन केवल्यफलावसानत्वात्

वेत्तप्रदानकर्मसम्बन्धिनां
फलानां मर्थवादत्वं प्रक-
ल्पनेमानाभावात्

राम.
गी. दी.
६२

(म)
अकार्यत्वाच्च निःश्रेयस्य नाप्यनर्थकम् साप्रायमाना
नेकजातपदार्थभेदापादकाविद्यातमोनिवर्तकस्य ता
नस्य केवल्यफलावसानत्वात् दृष्टेः हि प्रदीपप्रकाशफ
लस्य रज्जुज्ञानस्य विनिवृत्तसर्पादिभेदभ्रमरज्जुकेवल्य
फलावसानत्वम् तथा च दृष्टार्थत्वाद्यथा छिदिक्रि
यादीनां तद्व्याप्तकारकाणां च हेतुभावादिकलादन्य
फले कर्मान्तरे वा व्यापारेणोपपद्यते तथा दृष्टार्थायां ता
ननिष्ठा क्रियायां व्याप्तस्य ज्ञानादिकारकस्यात्मके व
ल्यफलादन्यफले कर्मान्तरे वा प्रवृत्तिर्नोपपद्यते तत
श्च ज्ञाननिष्ठायां कर्मसाहित्यम् न च ज्ञाननिष्ठाभु

ज्याग्निहोत्रादिक्रियावत्स्यादिति वाच्यम् केवल्यफले
हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतः संसृतोदकफले प्राप्ते रूपतडागा
दिक्रियाफलार्थित्वाभाववत् फलान्तरे तत् साधनक्रि
यायां वार्थित्वा उपपत्तेः न हि राज्ञ्यप्राप्तिफले कर्माणि
व्याप्तस्य हेतुप्राप्तिफले व्यापारस्तद्विषयं वार्थित्वमु
पपद्यते तस्मान्न कर्मणो निःश्रेयससाधनत्वं नास्ति
न कर्मणोः समुच्चितयोरिति सिद्धम् नन्वदृष्टाण्ये
वल्योपकारकस्य कर्मणो यात्रादौ शुभशुद्ध्यर्थं स्येव ज्ञा
ने साहाय्यमपेक्ष्यत इत्यत आह बद्धकारके रिति क्र
तुर्बद्धकारकेः संसाध्यते ज्ञानमतः कर्मणः सकाशा

राम. हिपर्ययोविपरीतंसर्वकारकविलापकत्वात् अतोविरो
 गी.टी. थावनज्ञानस्यकर्मसाहायापेक्षेतिभावः नहितमस्त
 ६३ मसोनिवर्तकमानः केवलमेवज्ञानमज्ञाननिवर्तक
 तान्निःश्रेयससाधनमिति सिद्धम् शुद्धतस्यतशकुव
 त्रमुभासुभसचकतेनाहतस्यफलोपकारासम्भवस्य
 प्रसिद्धतादृशान्तवेधस्यंस्कृतमेव २२ ननुकेवलज्ञा
 नाकेवल्यप्राप्तिः नित्यकर्मणामकरणोनरकादिश
 निलक्षणस्यप्रतिवायस्यद्वारत्वात् नचैवंकर्मभ्यो
 मोक्षोनास्तीतिनिर्मोक्षपवस्यादितिवाच्यम् नित्यानां
 कर्मणामनुष्ठानात् प्रत्यवायाप्राप्तिःप्रतिषिद्धस्यच

करणादनिष्टशरीरात्रुपपत्तिः काम्यानांचवर्जना
 दिष्टशरीरात्रुपपत्तिःवर्तमानशरीराभ्युपगमकस्यचक
 मणाः फलोपभोगेनक्षयेसतिपतितेतास्मिन् शरी
 रेदेहान्तरोत्पत्तौकारणाभावादान्मनोरागादीनांचा
 करणात् सत्रुपावस्थानमेवकेवल्यमित्ययत्नासि
 द्धत्वात् केवल्यस्यअतिक्रान्तानेकजन्मकृतस्यस
 र्गनरकादिप्राप्तिफलस्यसाञ्चितकर्मणस्तुअनारब्ध
 कर्मत्वमित्यकर्मणांचप्रायाश्चितवत् पूर्वोपात्तड
 रितक्षयार्थत्वाद्वाभोगात्रुपपत्तिरित्यत आह ।

राम.
गी.टी.
८४

सप्रत्यवायोऽहमित्यनात्मधीर्यस्यप्रसिद्धा
नततत्तदार्शितः तस्मादुधैस्त्याज्यमविक्रि
यात्मभिर्विधानतः कर्मविधिप्रकाशितम्

२३

कर्माकृतौ दोषमपि श्रुतिर्जगादिति सर्वतयोक्तो
योनित्याकरणोऽप्रत्यवायः सतयस्य पुरुषस्य प्रसि
द्धातत्तत्तानेन दग्धपटसाम्येनापादिता अहमित्या
द्याकारा अनात्मधीः शरीरादिभावनावर्तते तस्यैव
भवति नततत्तदार्शितः तस्य तत्तददर्शनेन तद्भावना
यादग्धत्वादिति भावः अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः

मनुजः

तेन सर्वकर्ममस्य नो वाच्यते तथाच शेषः इयमेव शत
सहस्राण्यथ कुरुते ब्रह्मवातलक्ष्याणि परमार्थविन्न
प्रत्येन च पापेर्लिप्यते विमल इति श्रीकृष्णोऽपि यस्य
नाहं कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते इत्यापि सः संलो
कात्तरान्तिन निबध्यत इति यत्तु सर्वोक्तरीत्या कर्मानु
शनेन यत्तत्तत्तदमेव केवल्यमित्यादस्तन्न तमेव विदि
त्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेत्यादि श्रुति
पुस्तानेतरसाधनप्रतिषेधात् साञ्चितकर्मणां तथानु
पपन्नेर्नित्यकर्मणां प्रण्यलोकप्रापकत्वोक्तेः नित्य
कर्मणां साञ्चित उरिततयार्थत्वेऽपि साञ्चित प्रण्यदया

राम.
गी. टी.
६५

र्थतेष्विचितप्रणयतया उपपत्तेर्यथा यमहेतूनां रागद्वेषमो
हानामप्यन्यत्रात्मज्ञानादुच्छेदानुपपत्त्या यमार्थमोच्छेदा
नुपपत्तेश्च उर्वारपवसंसारः कर्मिण इति सिद्धम् तथा च
भागवते कर्मणा कर्मनिर्हारेण न स्यात्प्राप्तिरुच्यते अ
विद्वदधिकारितायाश्चिन्ते विमर्षणमिति विमर्षणं
ज्ञानमेव नैकर्मसाधनमुक्तम् तस्मात्कर्मणां विद्यावत्स
त्वं केवल्यहेतुत्वाभावाद्बुद्धौ विचारवद्विज्ञानाभ्यासवि
रुद्धत्वात् कर्मविधानतो नृणामनस्योज्यं नानुष्ठेयमित्य
र्थः यद्वा विधानतः विधिवत्साधिकारानुसारेण न्याज्यं
न्यागं संन्यासाग्रमेवास्वोचितं कुर्यादित्यर्थः विधिप्रका

शितं कथं त्यजत इत्यत आह अवि क्रियात्मभिरिति रा
गादिविकाररहितान्तःकरणैः कर्मविधेरानीनाः प्रत्ये
वं प्रवृत्तत्वात् विरक्तस्य तु यदहरेव विरजेत दहरेव प्रव्र
जेदिति संन्यासविधानात् २३ कर्मत्यक्ता किं कुर्यादित्य
त आह ।

अज्ञान्वितस्तत्त्वमसीति वाक्यतो गुरोः प्रसादा
दपि सुदुर्मानसः विज्ञाय चैकात्म्यमद्यात्मजी
वयोः सखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः २४

राम.
गी.टी.
६६

अज्ञानितः सुदुमानसोऽपि उक्तार्थोऽपिशब्दसूत्रमयो
रावश्यकत्वयोतनार्थः तथाचायं ज्ञानाधिकारीकर्म
त्यक्तातत्वमसीति वाक्यतोऽग्रेः प्रसादादृष्टादृष्टोभ
यविधसामग्रीसम्पादकात् आत्मजीवयोर्ब्रह्मात्मनोरे
कात्म्यमभेदं विज्ञायसाक्षात् कृत्याथजाते मंगले मेरु
रिव यथा समेरुवायुना प्रकम्पते तथा यमपिरागादिभि
रप्रकम्पनोद्गोभ्यः सन्सखी भवेत्जीवन्मुक्तो भवेदित्यर्थः
अथ शब्दो मंगले २४

आदौ पदार्थावगतिर्हि कारणं वाक्यार्थविज्ञान

वियो विधानतः तत्तत्पदार्थोपरमात्मजीव
कावसीति चेत्कात्म्यमयानयोर्भवेत् २५

विधानतः विधिवद्वाक्यार्थविज्ञानजनने आदौ प्रथमं
हि प्रसिद्धं कारणं पदार्थावगतिः पदानामर्थज्ञानं भ
वति पदार्थज्ञानादीनत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य पश्चात्ते स
र्गादिकारणम् अतस्तत्त्वमसीति पदानामर्थः पूर्वक
थ्यते तत्तत्पदार्थाविति विस्तरेण तत्परमात्मजीवयो
स्तदेकस्य च सत्त्वं सत्त्वं समस्तवाक्यार्थकथनानन्तरं व
क्ष्यते अथ तत्तत्पदार्थसामानाधिकरणपर्यालोचना

राम.
गी.टी.
६७

नन्तरमवबुद्धं यदनयोक्तत्वं पदार्थयोरेकात्म्यमेकत्वं
तदसीति पदस्यार्थो भवेदित्योजना २५ ननु तत्
मसीत्यत्र न नीलमुत्पलमित्यादिवद्विशिष्टार्थो पुन्य
ते नापि वैसादेव्यामित्यत्रेवाभेदः सम्भति परस्पर
विरुद्धप्रत्यक्षताप्रत्यक्षतादिधर्माश्रयत्वादित्याशंक
वाकर्षार्थप्रकारमार ।

प्रत्यक्षरोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहाय संशु
द्यतयोश्चिदात्मताम् संशोधितां लक्षणायाच
लक्षितां ज्ञातासमात्मानमद्याहयो भवेत् २६

आत्मनो जीवात्मपरमात्मनोः प्रत्यक्षतत्त्वपरोक्षतादिविरो
धं विहाय त्यक्तातयोगात्मनोश्चिदात्मतां चिदेकत्वं पतां सं
शुद्य विहाय तत्तत्तदवगच्छेत्तत्त्वत्वं समात्मानं ज्ञा
तासाक्षात्कृत्य अहयो भवेत् अत्रादिना अल्पज्ञत्वसर्व
ज्ञतादिसंग्रहः प्रत्यक्षरोक्षेति भावप्रदानो निर्देशः नन्व
गवाशयोः शृंगिताशृंगितादिविरोधं विहाय पशुत्वेकत्वं
रूपताग्रहेपि नैकत्वं सिध्यति तथा ज्ञापीत्यत्राह सं
शोधितामिति मायिकप्रत्यक्षरोक्षाद्युपाधिमलस्य
नेति नेतीति निषेधनेन चिदात्मतायापवावशेषितत्वा
त् ननु कथं तत्त्वं पदयोर्वाच्यार्थपरित्याग इत्यत्राह

राम.
गी. टी.
६८

वक्ष्यमाणयासत्रपलक्षणाया चकारोवाक्यजन्यावणम
र्थबोधेशोथनलक्षणयोरुभयोरप्यावश्यकत्वद्योतना
र्थः २८ इदानींतत्त्वमसीतिवाक्येनलक्षणान्तरनिषेध
पूर्वकंजहदजहलक्षणयाउपयोगमाह ।

एकात्मकत्वाजहतीनसम्भवेनयाजहलक्ष
णायाविरोधितः सोऽयंपदार्थाविवभागलक्ष
णाद्युज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः २७

मानान्तरविरोधेहिमुत्पत्त्यर्थस्यापरिग्रहे मुत्पत्त्यर्थेनावि

नाभूतेप्रवृत्तिर्लक्षणोप्यतइत्युक्तत्वात्मुत्पत्त्यर्थसम्बन्धिबो
धकः शब्दव्यापारेनलक्षणोतिसिद्धम् सचलक्षणमिथः
शब्दव्यापारस्त्रिविधः जहन्नजहजहदजहव्येति तत्र
निःशेषतःशब्दार्थविहायतत्त्वसम्बन्धिबोधनेजहल
क्षणव्यापारः यथाप्रवाहेदुमावस्थानासम्भवात् कुसु
मितदुमागंगेत्यत्रगंगाशब्दातीरस्यबोधस्तथातत्त्वमसी
त्यत्रजहताशब्दव्यापारेणनकस्माच्चिदर्थस्यबोधःसम्भवे
त् सम्भवतीत्यर्थः अत्रहिशब्दव्यापारेणोतिविशेषम
र्थबोधइतिपदोच्चार्याक्रियतेकृतोनसम्भवतीत्यन
ग्राह एकात्मकत्वात् तत्रहितीरस्यान्यत्वाद्भवतिल

सम.
गी.टी.
८५

तत्रम् इह तमाधिकोपाधिभेदेपितदर्थस्य त्वमर्थस्य
च वस्तुतः स्वरूपभेदाभावाज्जस्मिन्नेव वाकोऽप्युक्तत्वा
अनजहलदाणागम्यत्वे तदध्यस्तस्य तडपायस्तरज्ज
भुजंगादेरिवावस्तुत्वमपीति ननु यथा यजमाना प्रस्तार
इत्यत्र यागोपकारकलदाणाया यजमानशब्दः प्रस्तारस्त
तिपरस्तथा तत्र मसीत्यत्रापीश्वरवाचकतच्छब्दः कर्तृ
स्ततिपरः साचस्ततिः यथेष्टरोजगत्सृजति तथा जी
वोऽपि कर्मणा दृष्टमदृष्टं चार्थं सृजत इत्येवं त्रया कर्मणा
त्माह विद्वज्जार्था नरितत्रैकाप्रतिपादकत्वं सम्भवति
नाहमीश्वर इत्यादिप्रत्यक्षेणा किञ्चिज्ज्ञातादिविरुद्धं

मीश्वर्यलिंगेन द्वैतपक्षात् सपुजेत्यादिश्रुत्या यस्मात्त
रमतीतोऽहमत्तरादपि चोत्तमः अतोऽसिलोके वेदे च प्र
थितः पुरुषोत्तम इत्यादिश्रुत्या चावगतस्य जीवपरमे
दस्य त्यागायोगादिति चेन्मेवम् तत्र सदेव सौम्ये दमग्र
आसीत् तत्तत्तत्संश्रामेत्येवमुपक्रमोपसंहाराद्यवग
ताद्धेततात्पर्यस्यैव प्रबलत्वात् नाहमीश्वर इत्याद्यनु
भवादीनां कागतिरिति चेच्छ्रुते वेदान्तश्रुतियुक्तिबा
धितस्य भेदानुभवस्य तत्करणादोषजन्यत्वं सप्रदिच
न्यायानुभववत्सृष्टमेव सर्वत्राचार्ये विशेषणीभूतजा
तिगुणादेरेव वाच्यत्वेन स्वीकृतत्वात्पाकरत्ने च देव

राम.
गी.टी.
७.

कोयंनतुश्यामरत्यत्ररक्तत्वादियथर्मभेदविषयत्ववत्रा
हमीश्वरइत्यत्रापिसर्वज्ञत्वात्पुनस्तत्वादिमाधिकथर्मभे
दविषयत्वंतुप्रकटमेव अतएवनानुमानमपिभेदे
प्रमाणमेरोः पाषाणमयत्वानुमानवदागमविरुद्धत्वा
च्च नापिहासपर्वोत्यागमविरोधः नत्यगतत्वरवाक्य
योस्तत्वरवाक्यस्यप्रबलत्वेनलोकसिद्धभेदानुवादि
हासपर्वोदिवाक्यपेक्षयोपक्रमसंहरायवगताद्वैत
तात्पर्यविशिष्टस्यतत्त्वमसीत्यादिवेदान्तवाक्यस्यप्रब
लत्वात् नचनिरवयवचैतन्येविरुद्धधर्माश्रयत्वा
पपत्तिः तेषांधर्माणांमाधिकत्वात् मायायांचानुप

पक्षभावस्यप्रसिद्धत्वात् किंचात्रद्वितीयः शकार्थोप
रित्यागेनतत्त्वमसीत्येवोपनयनोःजहदजहदत्वात्वाव्यापा
रःकुन्ताःप्रविशन्तीत्यादौकुन्तधरादिवोपनयनःसोप्यत्र
नसम्भवतीत्याह तथेति अजहदत्वात्वापिनार्थवोपः
सम्भवतीत्यर्थः कुतइत्यतश्चाह विरोधइति स्वशकार्थो
परित्यागेतत्त्वदस्यत्वंपदार्थलक्षकत्वंतत्त्वदस्यतत्त्वदार्थ
लक्षकत्वंवानसम्भवति सर्वज्ञत्वात्पुनस्तत्वादित्रपशका
र्थस्यपरस्परविरुद्धत्वेनसामानाधिकरण्यासम्भवादि
तिभावः इदानींतत्त्वमसीत्यत्रतृतीयः शकार्थोपकदेशोप
रित्यागेनैकदेशवोपनयनोःजहदजहदत्वात्वाव्यापा

राम.
गी.टी.
३१

द्वयापारः सम्भवतीति सदृशान्तरा सोयमिति सोयं प
दार्थावित्यासत्वात् षष्ठ्यर्थे प्रथमा यथा सोयं पदार्थयोर्भा
गत्यागेन भागलक्षणा युज्यते तथा तत्तत्पदयोरपि युज्यते
त्यन्वयः यदा यथा सोयं पदार्थो भागलक्षणागम्यो तथा
तत्तत्पदयोरर्थावपि भागलक्षणागम्यावित्युज्यतेत्यन्व
यः अस्मिन्नुपदेशार्थावित्याहार्यम् लक्षणाशब्दश्च
तदोद्यते लक्षणीकः अर्थाविति द्विवचनं सवाचकशब्दा
पेक्षयावलक्ष्यार्थस्य वस्तुतः शब्दद्वयेऽप्येक रूपत्वात् अ
यं भावः कश्चिलवपुरेदृष्टं पुरुषं कालान्तरे तमेव गोपा
लदृढेदृशसोयं तेजोभावात्तु शर्मेति वदति तत्र वाक्ये

धातदेशकालवैशिष्ट्यं सशब्दार्थस्य विरुद्धभागे परित्य
ज्यतदेशकालवैशिष्ट्यमयं शब्दार्थस्य विरुद्धभागे च प
रित्यज्यसोयमिति पदयोः केवलतेजोभावात् संज्ञकपिण्ड
लक्षत्वं युज्यते तथैव तत्तत्पदयोः सर्वज्ञत्वात्त्यक्तत्वादि
विरुद्धाच्चांशपरित्यागेनाविरुद्धात्वाच्चैतन्मभागल
क्षणा युज्यते च कुत इत्यत आह अदोषत इति पूर्वोक्तल
क्षणा योरिवान्न दोषाभावादित्यर्थः अत्र जहल्लक्षणाग्र
हेऽप्येकां दोषः तच्चात्र प्रतिपाद्यमेव अजहल्लक्षणाग्रहेत
विरोधो दोषः अत्र च तस्यागपवलक्षणासद्वपमिति न
कोपि दोष इति भावः २० इदानीं लक्षणायां त्याज्यभा

राम.
गी.टी.
७२

गभृतमात्मनो भेदभ्रमापादकमुपाधि त्रयमाह त्रिभिः
रसादिपञ्चीकृतभृतसम्भवंभोगालयंडुःख
सखादिकर्मणाम् शरीरमायंडुरितादिकर्म
णामागामयंस्थूलमुपाधिरात्मनः २८
स्थूलंशरीरमात्मनउपाधिर्भवति स्थाव्यासेनात्मनिसुधर्म
भेदभ्रमप्रयोजकोभवतीत्यर्थः यथास्थूलोहंब्राह्मणो
हमित्यादिकथंभृतंरसादीनिष्टाधिव्यादीनिष्टाधिव्यतेजो
वाद्याकाशाख्यानिपञ्चीकृतानिभूतान्येवसम्भवउपादा

नकारणंयस्यतत् तत्रपञ्चीकरणमेकस्यापिभृत
स्यपञ्चात्मकतापादनेमेतन्मिति यावत् तत्प्रकार
स्तु द्विधाकृतस्यभ्रम्यादेरईमेकंचतुष्टतम् स्वात्म
द्वितीयकार्त्तुसंयुक्तंपञ्चतांकरम् एवमर्थद्विभूता
नामितराष्टमभागजम् स्वांशाधिकोनभ्रम्यादिव्यप
देशोत्रसंस्तुदशति तानितपंचीकृतान्येवपूर्वपूर्वस
कार्यभूतरसादिमहाभूतासाधारणौकेकगणपरित्या
गेनगत्यरसत्रपस्पर्शशब्दगणशालीनिसान्निस्थूल
कार्यजनकानिभवन्ति मिलितानामेवतेषामनुभव
योग्यसकार्योत्पादकत्वात् पुनःकथंभृतंडुःखसखा

राम.
गी.टी.
७३

दीनिकर्माणीकार्याणीयेषांतेसर्पादिवानितादिविषयाः
श्रुतादिनामिश्रितसुखदुःखीभयाभावश्चगृह्यते तेषां
सुखादिजनकविषयाणां भोगालयमनुभवस्थानं तथा
चपतज्जालिः कर्माश्रुक्तकृत्संयोगिनास्त्रिविधमितरेषामि
ति नचायशरीरारम्भककर्मणांकथंशरीरकारणकत्वं
मितिशक्यम् संसारस्यानादितात् ननुसकारणत्वेनो
पायेःसत्यतमुचितंतथाचतत्तमसीत्यादिवाकोनतत्या
गायोगादुक्तमदयत्वेनसिद्धेदित्यतआह मायामयमि
ति विसदृशप्रतीतिकारणादिमायातन्मयमेवात्मकम्
समेदजालसदृशमितिभावः हृदावत्यत्येकंस्थूलश

रीरं हृदाव्याहितं उपहितं चैतन्यं विद्युत्पुच्छते वने वन
त्समुदायः समष्टिस्तु उपहितं चैतन्यं विराड्वैद्यानर
तिचोच्यते विविधं राजमानत्वात् सर्वतरामिमानिवाच
श्रयमेवोपाधिरनविकारत्वादत्रमयः कोश इत्युच्यते को
शात्तत्त्वात्साध्यासेनात्मनः कोशवदाच्चादकत्वात् २८
सत्त्वं मनो बुद्धिरहं क्रियेन्द्रियैः प्राणैरपञ्चीकृ
तभूतसंभवम् भोक्तृसुखादेरपिसाधनं भवेत्
पारीरमन्यदिदरात्मनोबुधः २९

सप्त
५५
४८

राम.
गी. टी.
३४

उपाधिरिति मायामयमिति उरितादिकर्मणामाद्यमिति
चात्रवर्तते बुधाः पाठिता अन्यत कारणातेन स्थूलप्रप
ञ्चादिप्रतया व्यवकृतं सूक्ष्ममपि शरीरमात्मन उपाधि
विडुरिति विभाक्तिपरिणामेनान्वयः तत्किं इयमित्यत आ
ह अहं कृतेन्द्रियैः प्राणैश्च सह मनो बुद्धिर्मनः सहिता बुद्धि
रित्युत्तरपदलोपी समासः तथा चास्य लिंगशरीरस्याष्टा
दशावयवकृतं सिद्धाति मनः संकल्पात्मकमेकोवयवः
निश्चयात्मकः बुद्धिर्द्वितीयोवयवः अहं कृतमहंकारस्तृ
तीयः इन्द्रियाणि तपश्च श्रोत्रादीनि पञ्चवागादीनि दश
प्रायस्कानि प्राणास्तप्राणापानसमानोदानव्यानाख्या

पञ्चतत्र प्राणो नासा दोशपानः पाश्चादो व्यानो नाविलश
रीरे उदानः कांटे समानस्तश्च शितपीतानादिसमीकरणा
कश्चात्मा शये संचरति केचिदहंकारं बुद्ध्यावन्तर्भाव्यः सप्त
दशावयवकृतमाहुः यथा पञ्चप्राणमनो बुद्धिदशेन्द्रिय
समानितम् अपञ्चीकृतभूतोत्पंसुक्ष्मांगं भोगसाधनमि
ति ननु भिन्नं चेत्स्थूलशरीरवदन्यैः कथं प्रत्यक्षं नोपलभ्य
ते इत्यत आह सूक्ष्ममिति सूक्ष्मकृत इत्यत आह अपञ्ची
कृतानितन्मात्राख्यानियानिभूतानितेभ्यः सम्भवोजन्म
यस्य तत् तदयं प्रकरणार्थः वक्ष्यमाणं मायाविद्यादि
शब्दवाच्यमवद च दनापटीयसस्तमोवदेकविषया

राम.
गी. टी.
७५

अथ मत्तानं रजसा विक्षेपशक्तिप्रधानं सत्त्वं सृष्ट्युभ
वजन्यसंस्कारमात्रसहकारेण रजोभुजंगादिवास्त्रिदा
त्मनि प्राप्तीति कनामरूपात्मकतत्रत्यदार्थाकारेण परि
णामतिसेवपुनः सृष्टिरित्युच्यते तदुक्तम् विक्षेपशक्ति
लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेदिति तत्रादौ सृज्यमा
नप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुजीववासनासहकृतापरिमिता
निद्रापितशक्तिर्विशेषविशिष्टमायोपरितास्त्रिदात्मन
इदं स्वद्वामीत्यादिसंकल्पशालिमहत्तत्वाख्यलिङ्गशं
रीरं जायते तदुपरितस्त्वात्मा हिरण्यगर्भः प्राणः सू
त्रात्मेति चोच्यते अयं न ब्रह्मादिविलक्षणपवादिजी

वः सचेष्ट इत्युच्यते सेशशरीरीप्रथमः सवैपुरुष उच्य
ते आदिकर्ता सभूतानां ब्रह्माग्रेसमवर्तत हिरण्यगर्भा
समवर्तताग्रइत्यादिश्रुतेः ततश्च तदधिष्ठिते महति त
द्याष्टिभूतानि जीवलिंगशरीराण्युत्पद्यते तत्रादौ चित्र
तिविम्बाविष्टस्यैवाहंकारस्य प्रादुर्भावो भवति स च जी
वशब्देनोच्यते तत्रावाच्छिन्नसाक्षिणस्तनवास्तवं जीव
त्वम् तदुक्तम् अहंकारस्य तादात्म्यं विच्छायादेहसाक्षि
भिः सहजं कर्मजं भ्रांतिजन्यं चात्रिविधं क्रमादिति तत्रा
हंकारेति लीलायाः सर्वानुभूतपञ्चभूतात्मकप्रपञ्चवास
नास्तापवाविर्भवन्त्योः पञ्चीकृतभूतानीत्युच्यते तत्राका

राम.
गी.सी.
७६

शस्यवासनाशहतमात्रं जायते ततश्च वायोः स्पर्शतन्मात्रं
ततश्चाग्नेः रूपतन्मात्रम् ततश्च जलस्य रसतन्मात्रं ततश्च
स्थिव्यागत्य तन्मात्रमुत्पद्यते ततश्चेतेभ्यस्तन्मात्ररूपं
चीकृतमहाभूतेभ्यः सूक्ष्मशरीरमुत्पद्यते तद्यथातेषां वि
गुणानामप्यादौ सत्प्रधान्येन तान् शक्तिप्रधानान्तःक
रणवत्तद्व्यवस्थाः परिणामो भवति ततश्चान्तःकरणरूपे
ण परिणतानां शब्दादितन्मात्राणां क्रमेण ज्ञानेन्द्रियरूपे
परिणामो भवति यथा शहतन्मात्रात् ओंस्पर्शतन्मात्रा
त्तुक् रूपतन्मात्राच्चक्षुरसतन्मात्राद्दसनंगन्धतन्मात्रा
च्चक्राणं प्रजायते ततश्च स्नानेन्द्रियाकारेण परिणता

नां पुनर्विलेपकरजः प्राधान्योदये सति प्राणपंचकं
कर्मेन्द्रियपंचकं च परिणामो भवति तदित्यं सूक्ष्मशरी
रस्यापंचीकृतभूतसम्भवत्वे व्याख्यातम् ततश्च वासना
त्मका उद्भूतरूपपञ्चमहाभूतकार्यत्वान्मात्रप्रत्यक्षा वि
षयत्वमस्येति भावः ततश्च पंचीकृतभूतानां प्रका
शकसत्तावस्थानां जाग्रतीन्द्रियाकारेण परिणतानां
तस्मान्नेष्टां युगपत्प्रवर्तमानानां गुणप्रधानभावादि
ना मिलितानां मवाशिष्टमालिनतमः प्रधान्येन समष्टिं
शास्त्रसारतइयं भूमिरेवेदं जलं सेवेत्येवं नियतलौकिक
भूम्यादिव्यवहारहेतुः परिणामविशेषो जायते तेषां त

राम.
गी.टी
७७

जडां पञ्चीकृतभूतानां प्रारब्धभोगानुकूलशरीरादिब्रह्मा
एतन्नर्गतजगदपत्वंतु **जडां पञ्चीकृतभूतानां प्रारब्धभोगानु**
कूलशरीरादिब्रह्मा प्रसिद्धमेवास्ति बालवे
तालावभासवत्साक्षिचैतन्यप्रतिविम्बावेशेन लब्धा
त्मिका त्रिगुणबुद्धिः सत्त्वजोभ्यां जगदाकारेण परिण
मन्ती अनियतमपरिमितमनवसानं वा जगत्सृजेद्यदि
गुरुणा वराणात्मकेन तमसा कोशपञ्चककालाद्यव
च्छेदात्मनाननियम्येत स्यादेतत् दुग्धस्य दध्ने वाहं
कारादीनां सपरिणामात् दृश्यगभावात् यद्यपि
जलस्य फेनशेनलादिवदवापितत्र दुगाविशेषांश

वशेनैकदेशस्यैव परिणाममिति कथंचित्तदोषनि
वृत्तिस्तथापि जडांतेषां सस्य परिणामस्य च पुरोव
र्तितयान्यत्वेन ग्रहणत्वं न सम्भवेदेवेति चेन्न मुदस
भावसत्त्वप्रधान्यात्साधिष्ठानसाक्षिचैतन्यप्रतिवि
म्बादेशेन चिद्ब्रह्मवभासमानानां तेषां सस्य सपरिणाम
मस्य च ग्रहणो बाधकाभावात् यथा स्वप्ने स मुदुध
जाग्रत्संस्काररूपाः संकल्पाः सपरिणामस्वाप्नप्रप
ञ्चमन्यत्वेन विषयीकुर्वन्ति यथा वा मुग्धबालसंक
ल्पाः सपरिणामवेतालादिकमन्यत्वेन गृह्णन्ति त
थात्राप्यस्य परिणामस्यान्यत्वेन ग्रहणेन विरुद्धते

राम.
गी. टी.
७८

किंचविशुद्धसत्तेप्राधान्यादन्तःकरणे साक्षिचेतन्य
स्यसम्यक्प्रतिसंक्रमात्संवेदियादितरणान्तस्वपरि
णामस्यचग्राहकत्वमुपपद्यते चक्षुरादीन्द्रियाणां
तत्सत्त्वजःप्रधानान्तःकरणपरिणामरूपाणाम
रूपाणामन्तःकरणेनैवान्यमाद्यपदत्वादियर्थैर्मे
हीतानांस्वपरिणामरूपादेरेवग्राहकत्वंतत्सस्यना
पिस्वकारणस्य तथाचक्रतिः परां चित्त्वानिब्यतरण
त्स्यंभूरितिग्राहकत्वंनामैषांसावाच्छिन्नचेतन्येस्वप
रिणामावेदकत्वम् तदेवचैषांकरणत्वंव्यवहर
ति पंचोक्तमहाभूतकार्यस्थूलपदार्थानां तत्राण

त्वमेवनकस्यचिद्ग्राहकत्वंतदेवसर्वश्रीकृष्णःकार
णत्वसाक्षित्वपरेणान्द्रजालापेक्षेयान्द्रजालिकश्चत
त्प्रयुक्तमाभ्यन्तरत्वंचबोधयतापरशाहप्रयोगेनगी
तायांप्रदर्शयामास इन्द्रियाणिपराण्यादिरिन्दियेभ्यः
परमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेः परतस्तस्यति
पदेचव्यवहारदशायांकार्यकारणतायवस्थाभेदेन
स्वकारणप्रारब्धसंस्कारविशेषप्रभेदेनचजायमानः
सर्वोपिजाग्रतपदार्थानांचभेदः स्वयमूहनीयः नचैवं
जगतांजीवबुद्धिपरिणामत्वेइतस्ततः सर्वत्रानेकजी
वसाधारणस्तदुपलम्भोनस्यादितिवाच्यम् स्वप्नवत्

राम.
गी. टी.
३५

उपपत्तेः नचसमे संकल्पविशेषद्वयाणां तत्तत्स प्रजी
वबुद्धीनां साधारणसंस्काराणां शत्रुसारेणानेकसाधा
रासा प्रजगदाकारपरिणामनियामकान्तत्समुदायभू
तासु प्रपुरुषबुद्धिरेकास्ति इह तर्कतथेति वाच्यम्
इहापि सर्वबुद्धीनां तत्तदासनानुसारेणानेकसाधारण
साधारणपरिणामनियामिकायास्तत्समाष्टिभूताया हि
राण्यगर्भबुद्धेः स्वीकृतत्वात् नन्वेवं समदृष्टान्तेन जीवा
नां तथा तथानियताकारजगदुपलम्भो बालवेतालवद
लीकयो व्याप्तिसमष्टौ सन्नतत् सर्वपापादकसाक्षिचेत
न्यप्रतिविम्बस्वयोजीवेश्वरयोश्च वस्तुतो न्योन्यमभेदः

(पा)
साक्षिणस्तमेदविक्रयाभ्युत्पत्तमेवेत्येवमास्तांते सर्वेष्ट
सिद्धिः किन्तीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं न सिञ्चति यावता दृष्टांते
स्वप्ने इदमहं न जानामीत्युपलभ्यमानमज्ञानं दाष्टांति
कथमर्कतेन वगाहत इति चेन्न अज्ञानबुद्धितत्साध्यत
भावानां साक्षितया सर्वदा प्रकाशमानेनादृष्टैः पिष्टान
भूते कूटस्थचेतन्योरजोभुजंगस्यैवानेकबुद्धिपरिणाम
त्वेन स्वीकारदशायां व्याष्टिबुद्ध्या कथंचिदास्तांतावदज्ञा
तत्त्वव्यवहारः समाष्टिबुद्ध्या तदज्ञातं तदकल्पितत्वाद्
स्येवेति कथं तदज्ञानेना सर्वज्ञत्वमिति दृष्टान्तदार्ष्ट
ान्तिकयोः सर्वज्ञत्वस्य सस्यत्वात् नहि एव प्रथमजानक

राम.
गी. टी.
८.

श्रिदत्तोभवति किंचेच्चरानेकतेकार्यत्वानुपपत्तेरनुव
स्थाप्रसंगात्सर्वानर्भावशीलायाः समष्टेरद्वितीयाया
एवेच्चरत्वप्रयोजकत्वाच्चैकएवेच्चरः प्राणिनां सुभासुभ
मिश्रिताः कर्मवासनाक्रमेण सर्गनरकमर्त्याकारेणो
द्भाव्यतथा तथा क्षणं संरतां ते हरतीति सिद्धम् नचैवं
जीवेच्चरभेदः शङ्कः तत्सृष्टा तदेवानु प्राविष्टादिति श्रु
तेः सप्तत्रिंशमात्रतो जगदाकारेण परिणामन्यासामि
त्रायो समायाशक्तौ स प्रतिविम्बजीव रूपेण प्रविष्टत्वा
दकर्तृरेवेच्चरस्य कृतस्यैव सर्वथोपकारक रूपेण
प्रतिविम्बं सूर्यस्यैव प्रतिजीवं साक्षी जीव रूपेण वास्थि

तत्ताच्च नचैवं बुद्धीरविद्यात्मकत्वान्नष्टादिविशेषरूपा
विद्याप्यविधेवेति कथं तन्निवर्तका स्यादिति वाच्यम्
कृतकरजो बुद्धिरुद्भूतभावत्वात् यथा कारिणि निःक्षि
प्तं कृतकरजो रजो तत्रैव निवर्त्य स्वयमपि निवर्तते तथा
विद्यापि विद्या निवर्त्य स्वयमपि निवर्तते तथा विद्याप्य
विद्यो निवर्तिस्वयमपि निवर्तते यद्वास्तु विवेकनिर्मथ
नेन बुद्धिकाश उदयत्रयस्य विद्यावक्त्रेः स्वयोनिरिर्दाह स
र्वकार्यस्य स्यात्पुण्यशम इति विवादम् तथा चोक्तस्यात्ता
नादित्वात् तस्य सर्वस्य ज्ञेयत्वेन दोषशब्दवाच्यस्य जी
वेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भव

राम.
गी.टी.
८१

दे

तीतिश्रुत्यादिभ्योवाटिसमष्टिबुडिप्रतिविमितचि
त्यकाशविवेकेनक्रमाजीवेशरशहवाच्यस्याप्यस्य
जगतोदृश्यत्वपरिणामित्वादितिर्लिङ्गसमबाल
वेतालादिवदवास्तवत्वम् तदधिष्ठानस्यवस्तुभूतस्य
तत्सात्त्विकसुलक्षणयाजीवेशरशहवाच्यं तत्रैतज्ज
दस्यशहवाभ्योचव्यवहृतस्यचिदात्मनोज्ञातज्ञेयसंज्ञ
र्शाभावस्यप्रसिद्धत्वात्तत्रतेषुशरीरेषुभिद्यमानेषुवि
क्रियमाणेषुपिप्रत्येकं तत्रच्छरीरावच्छेदतत्तत्समुदा
यावच्छेदेनचसमसातिवहृततत्तत्समुदायवनावच्छि
न्नाकाशवच्चनभेदोनापिविक्रियोतिसिद्धांतोतिष्ठतीः

ततश्चमायिकोउपादिजगद्वासनाः संकल्पात्मनः
परिणामन्यःसृष्टिर्भवति तद्व्याप्तिसमष्टिविशीष्टा
त्यकाशः क्रमाजीवेशोसाक्षितयातदस्येतदधिष्ठा
नभूताविकिन्नस्तुष्टुब्रह्मेतिसिद्धम् एवंचमायाम
यबुडिपरिणामतेजगतःसमादिवत्साधिष्ठानसाक्षि
चैतन्यसत्तास्फुरतीप्रतिसंक्रमेणानुभवावसरेस्वरूप
निष्पत्तिर्भविष्यतीतिभविष्यन्ंगरत्नप्रतिपादनंनि
द्रायांबुद्धेःस्वकारणज्ञानेविलयात्रित्यप्रलयप्रति
पादनंसर्वत्वलिदं ब्रह्मेतिश्रुत्यासाधिष्ठानकृतस्य
रूपत्वप्रतिपादनंनेहनानासिक्किंचनेश्रुत्यानुभयमा

जा

राम.
गी.सी.
८२

नस्यापितस्यात्माभावप्रतिपादनं रजोभुजंगस्येव
नित्येकरसेयि शनेतस्य प्रतीतावृत्तश्रुतिद्वयोक्ता
धारोपापवादभ्यां बाधते न तन्निवृत्तौ च विशेषाभावा
दन्यमोलाभावप्रतिपादनं च संगच्छते तथा च श्रुतिः
न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बधो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै
शुक्त इत्येषा परमार्थतेति उक्तं च मायामेवो जगत्तीरे
वर्षतेष यथा तथा चिदाकाशस्य नोदानिर्नवात्माभ
इति स्थितिः १ काबुडिकोपमाभासः कोवात्मा त्रिज
गत्कथम् इति निर्णयतो मोहासौ यं संसार इष्यते २
बुद्ध्यादीनां सत्त्वं यो विविनक्ति स तत्त्ववित् स पवमु

कृत्येवं वेदानेषु विनिश्चयः ३ एवं च सत्यवन्धः
स्यात्कस्येत्यादिकृतर्कजाः विडम्बनः दृढं त्वत्ताः त्व
एतन्नोक्तप्रकारत इति प्रकृतमनुसरामः सत्त्वादेरिति
शेषवष्टीतत्सत्त्वसत्त्वादेः पूर्वोक्तस्य भोक्तृभोगाय साध
नं करणं भवेत् स्थूलशरीरस्य जडस्य भोगाय तन्त्रे
धिकरणत्वासम्भवः तद्देशिष्ठेन तत्तस्यापितथा त्वमि
ष्टमेव हृदयवत्प्रत्येकं लिंगशरीरं तद्व्याप्तित उपहितं
चेतन्यं तेजस इत्युच्यते तेजोमयान्तःकरणोपहितत्वा
त् तच्चुस्तत्त्वशरीरं कोशत्रयात्मकं भवति यथा कर्म
द्वियैः सहितः प्राणः प्राणमयः कोशः तानेन्द्रियसहि

राम.
गी. टी.
८३

तं मनो मयः कोशः ज्ञानेन्द्रियैः सहितं बुद्धिवस्तु विज्ञान
मयः कोशः इति कोशत्वं च ग्रहं वदाम्यहं श्रुत्वा मीत्याहं
कारकतसाध्यासेनात्मनश्चादकृत्वात् २५

१ कोटीन
२ अत्र न पश्यते
३ अत्र न पश्यते

अनाद्यनिर्वाच्यमपीह कारणमायाप्रधानं तत्
परं शरीरकम् उपाधिभेदात्तु यतः पृथक्स्थितं
तं सात्मानमात्मन्यवधारयेत्कृत्वात् ३०

२ उपाधिभेद
३ अत्र न पश्यते

अपि तु इह कारणशरीरकमात्मन उपाधिरिति युज्य
ते अपिशह उपाधितेन समुच्चयार्थः तत्राहः पूर्वो

कोषाधिद्वयाद्वेदनार्थः इह कार्यभूते स्थूलसूक्ष्मरूपस
र्वप्रयज्चेकारणं तस्योपादानभूतमित्यर्थः शरीरत्वं स्थूल
स्य प्रागुक्तस्य आरब्धकर्मक्षयेन सूक्ष्मकारणयोस्तु प्रबो
धोदयेन शरीर्यमाणात्वाद्बोध्यम् तत्रैतस्यैव सर्वानर्थ
रूपसंसारमूलभूतत्वेन कृत्वा यांकत्वं ताकिमित्यत आह
मायेति विसदृशप्रतीतिकारणमज्ञानमित्यर्थः आत्म
न्यसदेव जगज्जीवादिकमिन्द्रजालवत् परं सर्वकार्य
पेक्षया पुराणं प्रधानं सत्त्वरजस्तमोगुणमयम् यथार
ज्वत्तानं तज्जाड्यादिकमाह्वयसर्पादि रूपेणाविति प्यतां
रजं तथा प्रकाशयति एवमात्मा ज्ञानमपि सर्गादौ तम

राम.
गी.टी.
८४

सापरमानन्दमाहृत्यरजसाजगदाकारेणवित्तियस
त्वेनतथात्मानं प्रकाशयतीतिभावः ननुमायायाग्रपि
किंचित्कारणंभवेदित्यतश्चाह शुनादीति कार्यान्वया
नुपपत्त्याकल्प्यमानायास्तस्याग्रदियहेप्रमाणाभावा
त् ननुमायायाग्रसत्त्वेकार्यानुपपत्तिः सत्त्वेचादेतरा
निरित्यतश्चाह अनिर्वच्यमिति सदेसस्यानिर्वक्तम
शक्यं प्रत्यक्षकार्यकत्वेनसतार्हत्वेपिसाधिष्ठानसत्ताति
रिक्तसत्ताकत्वाभावात् एकमेवात्मानंमुदंसत्त्वगुणप्र
धानंमायेतिमलिनसत्त्वप्रधानंचाविद्येत्युच्यते यदा
ज्ञानाक्रियाशक्तिभेदाद्देवित्यमस्तु इतरानभिभूतंस

वंज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिस्तद्विविधा इतरानभिभूतं
तमश्रावराणशक्तिःइतरानभिभूतंरजोविक्षेपशक्तिः
तत्रवरणशक्तिप्रधानमज्ञानमविद्याविक्षेपशक्तिप्र
धानंतुमाया मायोपरितंचैतन्यमीशरोजगत्कारण
मन्तर्यामीत्युच्यते अविद्योपरितंचैतन्यंजीवःप्राज्ञ
इत्युच्यते केचित्तज्ज्ञानप्रतिबिम्बंतंचैतन्यंजीवः अ
ज्ञानोपरितंविम्बंचैतन्यमीश्वरः अत्रपदेजीवस्तेक
एवतस्मिन्ननःकरणाविशिष्टःप्रमातारःकल्पितःइति
केचित्तनानाज्ञानंस्वीकृत्यवनवदज्ञानसमुदायः स
माष्टिस्तदुपरितंचैतन्यमीश्वरः हृत्तवत्प्रत्येकमज्ञानं

सम.
गी.टी.
८५

अद्विस्तु उपहितं चेतन्यं प्राप्तिवदन्ति अन्ये तका
राणां भूताज्ञानोपरितं चेतन्यमीश्वरः अन्तःकरणोपरि
तं चेतन्यं जीवः तदुक्तम् कार्योपाधिरयं जीवः कारणो
पाधिरीश्वरः कार्यकारणतां हित्वा पूर्णो बोधो वाशिष्य
तइति अयमेवोपाधिभेदनिष्पत्त्यास्पृष्टप्रयोजनमाह
उपाधिभेदादिति उक्तसाईसौकदयेन सोयं त्रिविधः
पाधिभेदः उक्तः उमुत्तर्यतः यस्मात्तथाभिन्नतेन स्वा
त्मानमवधारयेत् निश्चितं कुर्यात् उपाधिर्निरस्य च
इंसात्मानमवशेषयेदिति भावः इत्थंचोपाधिनिर्मुक्त
एवंज्ञानानिरसनार्थमेवेतीसिद्धम् तथाहि तत्त्वमसी

त्यत्र व्यष्ट्युपाधिविशिष्टं चेतन्यं तं परस्ववाच्यार्थः त
द्विविक्तं तल्लक्ष्यार्थः समष्ट्युपाधिविशिष्टं चेतन्यं तत्प
दस्ववाच्यार्थः तद्विविक्तं तल्लक्ष्यार्थः परोक्षसर्वतत्त्वा
दिप्रत्यक्षात्पत्तत्वाद्यात्मकसमाष्टिव्यष्ट्युपाधिद्वयपवि
रुद्धभागानिरसनेन तत्तत्पदार्थयोः सोयं पदार्थदृष्टं
तेनैकान्तप्राक्प्रतिपादितमेव तथाच वने हस्तभेदे
पियथा तदवाच्छिन्नाकाशयोः परस्परं महाकाशस्य
च न भेदस्तथा मायिकसमाष्टिव्यष्ट्युपाधिभेदे नास्ति
उपरितयोर्जीवेश्वरयोः परस्परं तदनुपरितस्य च
इदं तत्त्वमसी न भेदः इति सिद्धम् आत्मन्येवास्थितं

राम. पाधिभेदपरसत्तास्फूर्तिप्रदत्तेनास्थितं सर्पपद्वास्थितं
 गी.टी. यजुमिवावधारयेदितिभावः तशश्चोवधारणे सचा
 ८६ र्थवशादालनीत्यत्रैव सम्वध्यते यदा तशश्च उपाधि
 भेदस्य नियम्य तप्रातीतिकत्वादिनियामकत्ववस्तु
 तादिप्रसिद्धधर्मविरोधेनात्मनोभेदं चोतयन्यथाक्र
 तक्रमेणैवान्वेति आत्मनिचितेसात्मानं उपाधिभेदा
 त्पथकिंस्थितमवधारयेदितिवान्वयः अनेकजन्माभ्य
 स्ताथ्यासस्यकृत्स्नस्य फटित्यपनेतमशकात्तादाह
 क्रमादिति स्थलात्पथकमवधार्यसत्त्वादवधारये
 ततः कारणादितिभावः ३. इदानीं क्रमान्तरनिर्दर्श

नार्थमुपाधिप्रकारान्तरेणाविभजं तस्य प्रातीतिकत्वं
 पथकावधारणे प्रकारान्तरं च दृष्टानमाह
 कोशेषु पञ्चस्यपित्तदाहृतिर्विभातिसंगा
 त्स्फटिकोपलोयथा असंगत्प्रपोयमजोदयो
 पिवा विज्ञानतोऽस्मिन्नभितो विचारतः ३१
 अयं प्रज्ञानात्मा असंगत्प्रपः न केनापि संस्कृतप्रपः
 अजोन जायते अद्वयः अवाण्डप्रपः तथापि पूर्वोक्ते
 पुत्रमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाख्ये

राम
जी.टी.

८७

उपज्वस्यपि कोशेषु तदा कृतिः तत्र कोशरूपो विभाति
कुतश्च तत्राह संगतिरिति स्थलो हेतुवादामि संकल्पया
मीत्येवमाद्यहमित्याभिमानरूपादित्यर्थः तत्र दत्ताकारा
पतावप्यात्मनस्तत्र संसर्गाभावपवेत्यत्र दृष्टान्तमाह स्फ
टिकोमलः स्फटिकमालिर्यथानीलपीताद्यनेकपदार्थ
सन्निधानात् तत्र दत्ताकृतिर्विभातितदत्र अयं भावः यथा
स्फटिकस्य सस्मिन्नवभासमानैर्नीलपीताद्यनेकपदा
र्थैर्न सम्पर्कः नापि तेषां भावनाभावादिनाविकारेणावि
कारो नापि तेषां मनेकत्वेनानेकत्वं तथैव सस्मिन्नवभा
समानैरत्र मयादिभिर्नात्मनः संयोगाविकारो देताप

निर्वासंभवतीति सिद्धम् ननु यथा स्फटिकस्य सस्मि
न्नविभासितेर्विकारो नास्ति तथा चिदात्मनोऽपि सस्मि
न्नविभासितेनात्र मयादिनानेन जगतां संगविचार
देतापत्रयो न सन्नेतया पियथा स्फटिके प्रतिविम्बितानां
विस्वभूता अन्ये भवन्ति तथा चेतन प्रतिविम्बितस्या
स्य जगतो विस्वभूतमन्ये च भ विद्यति तेन देतापनि
र्वावेति चेन्मेवं सा प्रपञ्चरज्जुभुजंगादिप्रती
भासस्येव चितिजगत्प्रतिभासस्यापि लघुसंस्कारमा
त्रापेक्षकत्वात् न दृष्ट्या विस्वानपेक्षणात् न च वास्तव
जगदभावे कथं प्रथमसंस्कारोत्पत्तिरिति वाच्यम्

राम.
गी. टी.
८८ व

जगद्रूपस्यानादितेन सर्वभ्रमादेवानेकविधसंस्कारोत्प
त्तिर्भवति ननु मयेव जगदाकारेण भासमानस्याप्या
त्मनः कथं पृथगवधारणमित्यत आह वित्तानत इति
वित्तानत्रयेण सर्वाधिष्ठानज्ञानस्वरूपेण स्फुरि कं द्विभा
तीति युज्यते केन साधनेनेत्यत आह विचारत इति धर्म
भेदेन पृथक्करणमित्यर्थः चिदात्मा हि प्रकाशकत्वं
नित्यत्वेकरसत्तादिना प्रकाशत्वव्यभिचारित्वानेकत्वा
दि धर्मशालिनो जगतः पृथगेव विभातीति भावः य
थानामरूपात्मका जगतः सच्चिदानन्दात्मा पृथक्कृतः
स्यात्तथा सात्त्विकादिना विचारयेदित्युपदेशः यथा

इः अस्ति भाति प्रियं त्रयं नाम चेत्यंशपञ्चकम् आद्यं
त्रयं ब्रह्म त्रयं जगद्रूपं ततो द्वयं त्रयं दृश्यं लोचने दृक्
तद्दृश्यं द्रष्टमानसम् दृष्ट्वा पीडयतः सात्वी दृगे वन
तद्दृश्यत इति ३ इदानीं स्पष्टतस्तत्कारणभेदेन वि
धाप्रदर्शितस्योपायेर्बुद्धिद्वितित्वनिर्णयणो नावास्तवत्वं
प्रदर्शयंमिदात्मनो विवेकमाह

बुद्धिस्थिधा हतिरपीह दृश्यते स्वप्नादिभेदेन शु
ण्णत्रयात्मनः अन्योन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतो म
षानित्येपरे ब्रह्माणिके वलो शिवे ३२

राम.
गी.टी.
८५

इदं सर्वोक्तं विविधोपाधि श्रेयजगति बुद्धेर्ज्ञानिरेव दृश्यते
अस्मिन्मात्रमप्यन्यथा धित्वं न लभ्यत इत्यर्थः अपि
वधारणे यदा सर्वोक्तं विविधोपाधौ यथाकोशपञ्चक
विभागप्रकारस्तथा सप्तादिभेदेन विविधा बुद्धेर्ज्ञानिरे
पीतिसमुच्चयार्थपवास्तक्यमेकस्या बुद्धेर्विविधा ह्यति
रित्यन्यथा गुणत्रयात्मन इति सत्त्वरजस्तमोगुणत्र
याया इत्यर्थः अयं भावः अस्ति त्वत्त्वज्ञानस्य तमः सभा
वस्य सा प्रयाभिन्नविषयस्य तद्व्यतिरेकेणानुपलभ्य
मानस्य कार्यानुमेयस्यानपवा निर्वचनीयस्य सत्त्वरज
स्तमोभिधानं गुणत्रयम् तच्च विमुक्तवित्तोभमस्तीम

सत्तात्मना विरुद्धसर्वविमर्शकार्यजनने गुणप्रधान
भावेनान्योन्यसहायतां प्रतिपद्यते तत्र ज्ञानस्य स्वा
हृते रज्जादिविषये पिष्टानभूते तदीयसत्ता स्फूर्ती प्र
तिविम्बतयोपादाय तत्तत्सर्पादिकार्यकारपरिणामत्र
पयासद्व्याविवर्तोपादानयोग्यत्वं नाम शुद्धत्वं शुद्धस्यै
व जलादेर्वित्तेपमालित्यगुणविशेषसहकारेण विविध
विलक्षणप्रतिविम्बजनकत्वप्रदर्शनात् तच्च शुद्धम
ज्ञानं सत्तंबुद्धिरिति बोध्यते तदेव सत्त्वरजस्तमः प्राधा
न्यशुक्ततत्तत्परिणामशालितया धर्मत्वेन व्यवक्रियते
तत्तच्च यथा रज्जुज्ञानं विपर्ययप्रत्ययप्रावर्त्येन सर्पप

ज्ञाने

ज्ञाना

वाम
गीटी
५०

वायमिति विज्ञप्तप्रतीतिः विज्ञेयशब्दस्येन संप्रत्ययं दण्डो
यमित्येवं ज्ञातिका प्रतीतिरतः शब्दस्येन च न किंचिदि
तिविशिष्टप्रतीतिर्भवति तथात्माज्ञाने प्रति संक्रान्ता
त्मसत्ता स्फूर्तिबुद्धिभावमापन्नं सत्तत्त्वमोक्षमप्रथा
नसमावृत्तमित्येव कदाचित् तत्त्वथानात्तः करणोदियादि
कार्याकारेण परिणते सत्तत्त्वथान्येन प्रत्यभिज्ञादिना जा
प्रदाकारवृत्तिर्भवति रजःशब्दाद्येन तं वृत्तिं सस्मिन्नि
लाप्य विज्ञेयप्रधानसमाकारवृत्तिर्भवति तमःशब्दा
द्येन च तामप्यविताप्य पूर्वोक्तदिविधवृत्तिकारणात्
नावस्थितं विज्ञेयमावात्यति संक्रान्तात्मानं सत्तत्त्वमोक्षम

कारवृत्तिर्भवति मरणपूर्वयोक्तसत्तत्त्वमावस्थायामन्त
र्भाववृत्त्येते तत्र सत्तत्त्वमावस्थामाकारादिपरिणामाभावेनो
द्भावाभावोपि सत्तत्त्वमहमस्मात्तत्त्वमिदं किंचिदेवेति धर्मित्यु
स्थितस्मृतेरनुभवपूर्वकत्वावश्यं भावानिर्विकल्पसमा
धाविवातिसूत्रासत्तत्त्वमेतीति तस्याज्ञाज्ञानपरिणाम
मभूताया वृत्तेर्बुद्धितमस्येव अत्र प्रति संक्रान्तात्म
सत्तादिना लब्धात्मकस्य परिणामतो ज्ञानस्येव बुद्धि
शब्दाद्यत्वात् तस्य रजोसर्पदाडाद्यनुभवस्येवात्म
निसत्तत्त्वानन्दावशेषजगदनुभवस्य जनकत्वात् च
अतएव कारणशरीरत्वमुक्तं प्राक्समाधानं न दृष्टे

राम.
गी. टी.
५१

सुसातिकान्तःकरणपरिणामत्वादिना सप्रामितो वि
शेषः तदुक्तम् लीयते हि मनः सप्रोतिशृङ्खलितं न लीय
ते तदेव निर्भयं ब्रह्म प्रज्ञात्वं समन्ततमिति नन्व
वाधितस्यास्य जगतः कथं मायामयत्वमित्यत आह
अन्योन्य इति यथेन्द्रजालिके वद्विषय इन्द्रजालो यथा
चरजौ सर्पदण्डादिः अन्योन्यतो व्याभिचारतत्परस्य
मन्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अविष्टान्ये अन्यतम
प्रतिभानावसरे अस्या प्रतिभानात्सृष्टा तया स्मित्ति
यं प्रकाशत्वान्नित्यप्रत्यक्षे चिदात्मन्यविष्टानेव त्रित्त
यात्मकं जगत्सृष्टा आरोपितानां मविष्टानव्यातिरेके

५३

प्रमाना

णा विद्यमानानामकिंचनत्वात् यथा स्फटिकर
जादिव्यातिरेकेणानुपलभ्यमानं व्याभिचारिजगद्वा
धितं भवतीति भावः न च तत्र तदेवेदं जगदिति प्र
तिभित्तात्प्रमाणसद्भावो देवमिति वाच्यम् अवि
ष्टानसाक्षात्कारेणानिवर्तितभ्रमस्य पुंसः स्यात् एवाय
विष्टानेषु नः पुनः सपत्न्यं पुरुष इत्यादि रूपेण जायमा
नायात्मस्याभ्रमसाधारणेन प्रमाणत्वाभावात् प्रकृते
चाविष्टानभूतात्मसाक्षात्कारं विना पूर्वावभूतमुभासम
बुद्धिपरिणामानां तत्तद्देशकालादिविशीष्टप्रारब्धाण्य
परिणामानां मध्येतीतपरिणामावय वानां प्रत्य

प्रज्ञान
रूपया
बुद्धेः

राम.
गी.टी.
५२

मिताजायमानापरिणामवद्भवत् सप्तमौतसर्व
विलापकतमोदुतौतस्याश्रभावपव तन्मात्रेभ्यःसू
त्मस्मलशरीररूपपरिणामोत्यनिरूपकाशप्रवृत्ति
जाड्यात्मकगुणत्रयपरिणामविशेषेरुक्तेवसूक्ष्मश
रीरनिद्रपणेप्राक् विनाशस्तद्विविधः बाधस्तिरस्का
रमेति आद्यम् अधिष्टानसाक्षात्कारेणरोपितस्यात्य
न्तभावःसचाधिष्टानरूपपव यथाहुः अधिष्टानावशे
षोहिनाशःकल्पितवस्तुनश्ति अधिष्टानातिरिक्त
तिकेचित् तथापिनेहनातासिकिंचनेत्यादिश्रुति
विचारजन्यबुद्धिपरिणामरूपस्यात्यन्ताभावस्यात्

साक्षात्कारेणैवाकाशादेरिवसोपादानभूतबुद्धिवि
नाशादिनाशः अतएवाज्ञानशब्दवाच्यायाःअस्याबु
द्धेःसत्त्वमसत्त्ववानकल्पयितुंशक्यतेमायातत्कार्या
धिष्टानभूतेषुद्विदात्मनितत्त्वकप्रमाणान्तरा
भावात् मायातत्कार्ययोर्जडत्वेनसत्त्वसत्त्वयोःप्रा
माण्यायोगात् नचषुद्धिदात्मेवसाक्षित्वेनतत्रप्रमा
णमितिवाच्यम् सत्तास्करतारूपेणसकलप्रपञ्च
विवर्ताधिष्टानभूतस्यसात्त्विकरूपस्यसाक्षित्वेन
एवभूतोसर्वस्यतच्छतरत्वात् अतएवाध्यासका
लेऽधिनात्मसतयाउभयमातमपिसर्वबालाउभूत

५३

राम.
जी. टी.
५३

छायापि शाचवन्नवसतां प्रतिपद्यते अतएव व्यामि
चारतो मृषेति मिथ्या तमुक्तं तस्मान्निर्वचनतमेव न
याचा विचारितरमणीयत्वादशेषं जगदिनकरस्पष्ट
नीहारवह्निचारेण विलयमुपयातीति प्रसिद्धम् नचा
त्मापितथास्त्विति वाच्यम् छायापि शाचायमानस्य
जगतः साक्षित्वेन चिद्रूपस्य तस्याव्यामिचारेण वस्था
नात् अतएवाधिष्ठानविशेषात्तित्यशति अव्यभिचा
रसत्तामकश्यर्थः नचैवं सर्वदा सर्वदैतप्रतीतिः स्या
दिति शङ्काम् तिरस्काररूपादिनाशाहेतस्य सर्वदा एव
पातेन च दस्येव विरोधि परिणामोदयेन कार्यस्य सका

शतो विलयः तथाचक्रतिः यदेतन्न पश्यति पश्यन्ते
तन्न पश्यति आत्मानपश्यतीति यल्लोकिकैरुच्यते तद
सत् हि दृष्टं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वान्न त
द्वितीयमस्ति ततो न्यदिभक्तं यत्तदप्येति अस्वार्थः आ
त्मानपश्यतीति यल्लोकिकैरुच्यते तदसत् सपश्य
न्वेव पश्यतीति श्रान्त्या केवलं व्यपदिश्यते तत्र हेतुः
द्रष्टृरात्मनः सत्त्वभूताया दृष्टिर्लोपो न विद्यते विना
शरहितसभावात् नच पदार्थावपलम्भेन दृष्टेरेव
विनाशः स्वीक्रियतामिति वाच्यम् सर्वसाक्षिभूताया
स्तथास्यातिः साक्षिकस्य विनाशनाशस्यासंभवात्

१ पदार्थरूपबुद्धिः

राम.
गी. टी.
५४

अथथासुप्रसिद्धासायापननरं सुखमहमसास
मित्यादिदृष्टिस्तीनांसप्रजागरयोस्तत्रपश्यामित
त्रमृणोमीत्येवंपदार्थाभावेदृष्टेष्वाभावप्रसंगः स्यात्
कथं तर्हि लौकिकानां न पश्यतीति श्रमोदय इत्यत आ
ह नत्विति ततः दृष्टुमन्यदृश्यं यद्वितीयं देतं तद्विभक्ता
नास्ति यत्पश्येत् विभागो नाम बुद्धेस्तदनुकूल संस्कारे
च्छायापि शाचवत् दृष्टाकारपरिणामः स च दर्शना
वसरे नास्ति सुप्रसिद्धयोस्तमः परिणामेन समाधा
वेकाग्रता रूपसत्तपरिणामेन जाग्रत्सप्रयोक्तृदृष्ट्या
नरपरिणामेन प्रबलविरोधितातिरस्कृतत्वात् तत

अतत्पदार्थरूपबुद्धिपरिणामाभावाद्दर्शनं न तद
ष्टाभावादिसिद्धम् न च तस्य पदार्थस्य बद्धमिरन्यो
रुपलभ्यमानत्वात् त्रैवमिति वाच्यम् सामग्री साम्ये
जो सर्वेषां सखायन्यतमनियतसदृश्यप्रमोदयाद्य
वत्प्रारब्धसंस्कारसायेन तेषां तादृश्यबुद्धिपरिणामो
पलभ्येवाथकाभावात् यत्नेन वस्तुन एकबुद्धिपरिणाम
मत्तैव वस्तुकारणशुणप्रक्रमेण सखंडः खंडो ह कं वैक
रूपमेतत्स्यात् तस्यांच बुद्धावर्थात्तरव्यासत्तायां त
द्वस्तुना किञ्चित्स्यात् ततश्चाप्येनोपलभ्यते बद्धबुद्धि
परिणामस्तद्वस्तुति चेत्तदेव बुद्धिपरिणामावस्तुनस्त

राम.
गी.टी.
२५

स्यैवैलक्षण्यमवश्यं वक्तव्यं नोचेत्कारणभेदे सत्यपि
कार्यभेदाभावात् किं हेतुकमेकत्र पंचाजगत्स्यादित्या
दयस्तर्काः परास्ताः एवमजगत्स्वीकारे जीवकर्मफ
लत्वेन कृतस्यैकस्यापि शरीरापत्त्यातः पदार्थस्याने
कभोग्यत्वेनायं पदार्थ एकस्य पुंसः कर्मफलमित्या
दितर्काणां तन्मतेऽपि त्वत्वात् संवातारम्भादिवा
दानां प्राक् प्रत्याख्यातत्वाच्च किंच सिद्धान्ते प्रतीति
शरीरेऽस्मिज्जगतिसरप्रतिविम्बितदुमादावेकस्य
दृग्भ्रमोयमित्यादितर्काणामिव तेषां तर्काणामनव
काश एव एवमनादिद्वैताध्याससंस्कारवशेन द्वैत

वदवभासमानोऽपि सुदृशसिद्धान्तदशात्मा स यमव्य
भिचारेण प्रकाशमानः सरोवारिवत्सदस्तु द्वैतस्य तु
चिदात्मानि सरोवारिणिद्रुमादेरिवात्यन्ताभाव एव
अतएवाधिष्ठानविशेषणानि परे ब्रह्मणि केवल
इति परे जगत्प्रतीतेः प्राचीने कारणत्वात् यदाप
रेतिः संगे वारिणिद्रुमादेरिवास्मिन् द्वैतसंस्पर्शाभा
वात् ब्रह्मणि अपरिच्छिन्ने परिच्छेदकदिक्कालादे
रत्यन्ताभावात् केवलं द्वैतस्यात्यन्ताभावादेव तथै
वाहवासुदेवः नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते
सत इति वासिष्ठेऽप्येवमेव प्रपञ्चितं यथा तस्मादे

राम.
गी. टी.
२६

तत्समुद्भूतं मनो मननमन्यरम् सास्थिरादस्थिराका
रंतरंगश्च वारिधेः तत्संयमेवाशु संकल्पयति
नित्यशः तेनेयमिन्द्रजालश्रीः जाग्रते प्रवितन्यत इ
ति अत्र मनः शब्देन जीवेस्वरसाधारणजगदध्यास
रूपा बुद्धिर्विवालिता ततश्च प्राप्तीति कोपाधिभेदेन
तैमिरिकावलोकितधामवद्भुतमध्यस्थचन्द्रवदा
त्मनोभेदाक्रियाप्रतीतावापिन तत्र तच्छेकावकाशो
पीतिदिक् नन्वेवं सदस्यविचारेणाधिष्ठानसाक्षा
त्कारेपि किंफलमित्याशंकाफलभूतमधिष्ठानसत्र
पमाह शिवे परमानन्दे परमेसास्यदत्तात् तथाहः

तत्त्वे मात्मार्यमन्यत्रनेव मन्यार्थमात्मनि अतस्त
त्परमं तेन परमानन्दतात्मन इति आनन्दो ब्रह्मेति
श्रुतेः सच्चिदानन्दात्मकं हि अधिष्ठानसत्रपेतच्च
तदध्यस्ते च दादावपि सन्तोभाति इष्यते चेति स्फुटं
प्रतिभासते इः त्वस्याशुभं कामसंकल्पमित्यशुद्वि
दोपात्मकराजसबुद्धिकार्यस्येष्टव्यवहाराभावेपि
सच्चिदावहारोऽस्येव किंच आत्मानन्दपवविदोपको
पाधिनिवृत्तौ सप्रज्ञौ समाधावौ धासीन्ये विषयेषु च
सर्वत्र तत्तदात्मनाविर्भवति तथाच श्रुतिः आनन्दा
द्येव शिवानिमानिभूतानि जायन्ते आनन्देन जाता

राम.
गी. टी.
१७

निजीवंति आनन्दं प्रयांत्यामि संविशंतीति ततश्च
सिद्धं सच्चिदानन्दात्मन एव वस्तुत्वमिति तथा च
प्रातीतिक नाम रूपात्मकोपाधिपेत्तायां सच्चिदान-
न्दात्मा सर्वदेवप्रकाशतश्चिज्ज्ञासरुत्सहेदि-
ति ३२ ननु दुग्धदधोरिव परिणामिनो रज्ञानतत्का-
र्ययोः परिणामेन सयमेव विनाशो सति पुनरुद्भवो
नैव भविष्यतीत्येवं तत्राशोपाये नैत्याशो कर्त्तव्यं य-
त्परमपरिणामेनाज्ञानपरम्यगभवतीत्यत आह ।

देहेन्द्रियप्राणमनाश्चिदात्मनां संगोदजस्य

परिवर्ततेऽपि यः दृष्टिस्तमो मूलतया जल-
लणायावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ३३

देहेन्द्रियप्राणमनाश्चिदात्मनां संगोदजस्य
तादात्म्याध्यासाच्चैतन्याध्यस्तविवेकमूलादज्ञ-
ललणामामहं न जानामीत्येवं रूपाधियः बुद्धेर्दृष्टिः
परिवर्तते पुनः पुनर्भवतीत्यर्थः नन्वेवं देहाद्यहं
कारस्याज्ञानप्रवर्तकत्वात् तन्निवृत्त्या चाज्ञाननिवृत्तौ
सोऽसौ भवतीति सत्यं तथापि न निवृत्तिस्तत्सप्रसौ-
ससौ भवतीति किं विधयेत्यत आह अजस्रादिति

राम.
गी. टी.
५८

निरंतरात्संगात् सृष्ट्यादावपि बीजेवदवदत्तातेषु
कारणेन स्यावस्थिततादिति भावः ननु त्रिगुणात्म
नोहंकारादज्ञानलक्षणावृत्तिः कथमित्यत आह
तमो मूलतया आवरणत्वात् कतमो शकार्यत्वेन परि
वर्तत इत्यर्थः येयं संगादज्ञानलक्षणावृत्तिः परिव
र्तते सात्तात्वावद्भवेत्तावदसौ दृश्यो भवः संसारो भ
वेत् विद्यायाज्ञाननिवृत्तिपर्यंतं न निवर्तते इति भा
वः ननु विद्यावाक्यमज्ञानं निवर्तयेदित्यत आह ॥

नेति प्रमाणेन निराकृता विलोकादासमा

स्वादितचिह्ननामतः त्यजेदशेषं जगदा
तसदसं पीताय याम्भः प्रजहाति तत्फलम्

३४

शर्वाहं विषेण द्रव्येन लब्धो विद्योनिः शेषं जग
त्यजेत् विस्मरेत् यत आतसदसम् आतो ग्रहीतः स
दस्तु सच्चिदानन्दात्मको रसो यस्य तत् रज्ज्वदस्तु ग्रही
ता असदस्तु तया भुजं गवत्परिशिष्टं प्राप्तीति कनामत्र
पात्मकं जगदुपेक्षेतेत्यर्थः तत्र दृष्टं तः यथा तालि
के रक्षादादेः फलस्याम्भः रसपीता त्वगास्थिमात्राव
शेषं तत्फलं प्रजहाति तद्वत् अम्भो विशेषणमपि

राम.
गी.टी.
५५

आतसदसंश्रार नेतिप्रमाणेननेतिनेतीत्येवमादि
वाकेननिराकृतं प्रातीतिकतेनतिरस्कृतमाविलं
सर्वदृश्येनसः कदासमासादितचिह्ननामृतः आ
तंआसादितंअनुभूतंचिह्ननामृतंचिदेकरसामृतंये
नसः ननुचिदात्मापिशरीरुदिकारवान्स्यादित्यतश्चाह ॥

कदाचिदात्मानमृतोनजायतेनदीयतेना
पिविवर्द्धतेः मरः निरस्तसर्वातिशयः सत्वा
त्मकः स्वयंप्रभोसर्वगतोयमद्वयः ३५

जायतेस्तिवर्द्धतेविपरिणामतेःपदीयतेप्रियतेचेति
षड्भावविकाराः तेचकदाचिदपिशरीरवदात्मनि
नसन्निकदाचिच्छब्दः अयमात्माकदाचिन्नमृतः क
दाचिन्नजायतइत्येवंप्रत्येकंसम्बध्यतेअमरः अपरि
णामेत्यर्थः अस्तित्वविकारप्रतिषेधस्तुविकारान्तर
निषेधादेवसिध्यति वास्तवीसत्तातत्रात्मनपवास्ति
विकाराभावस्तुसर्वसाक्षिणोविकारानामसाक्षिक
तेतसिद्धः नचात्मनिविचारभावेसर्गादिसत्त्वाविहा
यकथमुपादेयइत्यतश्चाह सत्त्वात्मकः परमानन्दस
त्त्वः ननुलौकिकसत्त्ववत्सातिशयत्वादनुपादेयः

राम.
गी.टी.
१००

स्वादित्यत आह निरस्तसर्वातिशयः निरस्तो हरीकृतः स
र्वातिशयो येन स सर्वातिशयोत्यर्थः ननु सखस्य संवेद्यमा
नतयेव प्रतिभातात्संवेद्यमानत्वं च संवेदनकर्मत्वमिति हे
तापन्निरित्यत आह सयम्भुवः सयं ज्योतिरिति श्रुतेः तत
श्चात्मसखस्य प्रकाशचेतन्यसत्त्वपत्तात्संवेदनान्तरा
कांक्षेति भावः ननु विद्यया स शरीरावच्छेदनानन्दा
लोपतव्यावप्यन्यत्र तदभावात्तुः त्वशेष इत्यत आ
ह सर्वगतः ज्ञेयाधिकभेदप्रतीतावप्याकाशस्येव सर्वगत
तात् नन्वेवमेकस्यासाक्षिणः सर्वगतत्वे सर्वानुसन्धानप्रसंग इति
चेदस्तयः सर्वज्ञः स सर्वविदिति श्रुतेरीश्वरस्यान्यस्याप्ययोगा
भ्यासादिना तथा प्रतीतेरित्यत

तदितरस्य तत्तत्कोशतादात्म्याभ्यासेन प्रतिबद्धत्वा
त् नचैवं तत्त्वज्ञानेनाभ्यासनिवृत्तौ सर्वानुसन्धानं
स्यादिति वाच्यम् तत्त्वज्ञानिनोरज्ञभुजंगादिव दध्य
स्तस्य सर्वस्यैवार्थताभावात् तदेवाह अद्वय इति
अध्यस्तस्योपायेर्वालवेतालायमानत्वेन वस्तुतो हे
ताप्रयोजकत्वादिति भावः तथा च श्रुतिः पुरुष एवे
दंष्ट्रं सर्वं यज्ज्ञते यच्च भाव्यमिति विदुदनुभवश्च
न तदास्ति न यत्राहं न तदास्ति न यन्मायि किमन्यद
भिवाञ्छामि सर्वं सच्चिन्मयां स्थितमिति ३५ एव
महेतानन्दात्मनो न्याकिंचिन्नचेतर्हि ।

राम.
गी.टी.
११

एवं विधे ज्ञानमये सत्त्वात्मके कथं भवो दुःख
मया प्रतीयते अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रका
शते ज्ञाने विलीयेत विरोधतः क्षणात् ३६
ज्ञानमयं प्रवृद्धज्ञानसूत्रपेदुःखमया दुःखं प्रचरं य
स्मिन् ज्ञाने पूर्वोक्तविद्यावृत्तौ जातायां विलीयेत
ज्ञानाज्ञानयोः सूर्यान्धकारयोरिव विरोधात् न च
विज्ञानसूत्रपेक्षात्मनि अज्ञानमेव न सम्भवति कुत
स्तरांतत् कृताध्यासादिरिति वाच्यम् इष्टापत्तेः न
चैवं तत्प्रतीतिरपि न स्यादिति वाच्यम् आकाशादौ

नीलत्वादेरिवाध्यस्तप्रतीतेः सम्भवानपेक्षत्वात् न च
काशादेरिन्द्रियायोगित्वं नीलत्वादिभ्रमहेतुरिति वा
च्यम् तस्य हेतोरज्ञानतत्कार्यजगद्रूपसाक्षित्वेन प
रमतरेऽप्यात्मन्यपि तुल्यत्वात् इदानीमात्मनिसदृष्टा
न्तमध्यासमदर्शयति ३६

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुः
रमं विपाश्चितः असर्प्य भूतेरिविभावनेय
धारजादिकेतद्वदपीसरेजगत् ३७

राम.
गी.टी.
१०२

विपश्चितः बुधाग्रमुं प्रकृतमध्यासमित्याहुः एवं त्रुपे
ए शोक्तवन्तः इति किं भ्रमादत्यदत्यत्र विभाव्यते वि
कल्प्यते इति अत्र यच्छब्दः क्रियाविशेषणम् अन्य
भूते पदार्थे पदव्यविभावनं सोऽध्यास इत्यर्थः यथा
सर्पभूतेऽपि रज्जादिके हि विभावनं सर्पभावना अ
ध्यासः तद्वदीश्वरेऽपि जगत् जगद्भावना अध्यास इत्य
र्थः अपिशब्द उभयत्र सम्बन्धनीयः ईश्वरशब्दस्तु
अजगद्रूपचिदात्ममात्रपरः ३७ इदानीमात्मन्य
ध्यासप्रकारमाह ॥

विकल्पमायारहिते चिदात्मकेऽहंकारपक्षप्र
थमः प्रकल्पितः अध्यास एवात्मनिसर्वकार
णो निरामये ब्रह्मणि केवले परे ३८

विकल्पेनाध्यासेन सहिता विकल्परूपा वाया माया त
यारहिते विकल्पस्य प्रातीतिकत्वेन वस्तुतो भावात्समि
प्रलययोश्च तत्प्रातीतेरप्यभावात् तयो रवसाने जाग
रादौ चिदात्मनिसाक्षिभूतकूटस्थचेतस्येव पक्षप्रसिद्धः
एकोऽहं ब्रह्मस्य ब्रह्मणो हमित्यादिव्यवहारहेतुः अ
हंकारः प्रथमः प्रकल्पितः मायायाः प्रथमं कार्यं जाय

राम.
गी. टी.
१३

ते सचाध्यास एव सच सर्वकारणं सर्वस्य कार्यजातस्य
कारणं अहंकारेणैव सर्वमात्मन्यध्यस्यते ईश्वराहंका
रो जीवाहंकारतन्मात्रादिव्यक्ताव्यक्तं सर्वजगत्सृजति
तस्य सर्वनियामकत्वस्वीकारात् तत उत्पन्ना जीवाहं
कारा तन्मात्रादिनिविलप्रपञ्चोत्पत्तिर्निरूपिता स
त्स शरीरनिर्गमो प्राज्ञौ किकव्यवहारानुसारेण जी
वेश्वरादिभेदप्रकल्पनेपितस्याध्यासकार्यत्वेनात्यन्ता
भाव एव अत एव साधारण्येनापिष्टानविशेषणानि
निरामयादीनि निरामये आनन्दरूपे ३८ ननु हंकारे
तन्मात्रावपिकथं नानाकारजगदुत्पत्तिरित्यत आह ॥

इच्छादिरागादिसखादिधर्मिकाः सद्योपियः
संसृतिहेतवः परे यथा प्रसूतौ तदभावतः प
रः सखसख्येण विभाव्यते हि नः ३९
परे अ संगचिदात्मनिधिय अहंकारा जायमाना अहंका
ररूपा वा बुद्धयः सद्यः संसृतिहेतवः तत्तत्ता एव संसा
रोत्यादिका भवन्तीत्यर्थः तथा च बुद्धेर्देविध्यमाङ्गः
चिच्छायावेशतो बुधो भानं धीस्तद्विधा स्थिता पकाः हं
कृतिरन्यासादन्तः करणरूपिणीति ताः कुतो विचित्र
जगद्वेतव इत्यत आह इच्छादीति सखादयः सखप्रका

राम.
गी. टी.
१४

शरीरप्रभृतयः सात्विकाः रागश्छायागादयः इच्छा
देषप्रयत्नादयोरजसाः सो के इच्छाशब्देन प्रतिहता
मोहादित्रयेण परिणते च्छायायतेतामसानामेव परिशे
षात् ततश्चेच्छादयो मोहक्रोधेर्ष्यादयस्तामसाग्रय
ते अज्ञादिना सात्विकराजसतामसाः पदार्थाग्रयिग्रय
ते तेषामपि बुद्धिपरिणामत्वात् ते इच्छादिरागादि
सत्त्वादयो धर्माः परिणामाया सांत्ताः ततश्च सुगुण
कार्यवैचित्र्यात्सांविचित्रजगत्कारणत्वं च दत्त इति भा
वः ननु परस्मिन्नहंकारादिभिः संसारोत्पत्तिष्वेतर्हि पर
स्थापितकृतविकारः त्वसंस्पर्शः स्यादेवेत्यत आह

यथा प्रसूताविति परस्मिन् आत्मा सत्तौ बुद्ध्यभावतः हि प्र
सिद्धं सत्त्वं सत्त्वेण यथा नः विभाव्यते अस्माभिर्जीवैर
नुभूयते तथैवास्ति स्वप्नजागरयोरपि न किञ्चिद्विका
रः त्वलेशेन लिप्यते अयं भावः यथा श्येनश्चापला
द्युपाधिनानीडाग्निर्गत्य इतस्ततो भ्रान्ता भ्रान्तश्चापला
दिप्रशमे विभ्रामार्थनीडं प्रविश्य तत्र सत्त्वं सत्त्वं भवति
तथा परस्य प्रकाशो जीवः सोपाधिभूतयाः बुद्ध्या मषा
कल्पितयोः स्वप्नजागरयोर्भ्रान्ता भ्रान्ताः स्वकारण
मायागुणप्रवाहेन लयोदयशालिन्यां तस्या बुद्धौ त
मसा स्वकारणे विलीनायामज्ञानाद्यन्तोपि विभ्रामा

राम.
गी.टी.
१५

ये जलनिमग्नदर्पणस्थजलप्रतिबिम्बोजलइव स्ववि
स्वभूते परस्मिन्संयुज्य परमानन्दमनुभवति परस्या
त्मनः परमानन्दत्वेऽक्रत्यादिकमपि प्रमाणं दर्शितं
प्राक् तथा चात्मा सप्तौ बुद्धाभावात् तत्परिणामसं
सारशून्यः परमानन्दरूपो यथानुभूतः पुनर्बालवे
तालवत्त्वः रजः सत्त्वोद्रेकेण सप्रजाग्रदाकारेणा
विभ्रता यामपि बुद्धौ तथैवास्ति न किंचिद्विक्रियते सा
दिणस्तस्य ते यस्मिन् संपर्शाभावात् अथासस्यापि दृष्टा
नाविहृषकताश्च अत्र यत्र दोर्नित्यसाहचर्यं तथा
शब्दाध्याहारः ३९ इदानीं तत्पदार्थोपरमात्मजी

वकावित्युक्तयोरात्मजीवयोरुपाधिभूतं सत्त्वमे
देदर्शयति ॥

अनाद्यविद्योऽवबुद्धिर्विम्बितो जीवः प्रकाशो
यमितीर्यते चितः आत्मापि यः साक्षितया दृश्य
विद्यतो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः स एवादि ४०

अनाद्यविद्याप्रायुक्ता तत उद्धृता यां बुद्धौ विम्बितः अ
न्योन्यतादात्म्याध्यासेन तद्वर्मविशिष्टतया जले सूर्य
स्यैव प्रतिबिम्बितो यः चितः आकाशवन्निःसंगतया

राम.
गी. टी.
१६

व्याप्त्यसादिचेतन्यस्य प्रकाशसजीवइति ईर्यते शा
स्त्रेषु कथ्यते शास्त्रोक्तप्रवृत्तियोगो व्यावहारिको जी
वो भवतीत्यर्थः स च व्याप्तिसमष्ट्युपाधिर्वैशिष्ट्यभेदे
न क्रमाजीवेशरशाभां व्यवक्रियते साक्षितयाधि
यः पृथक्स्थितः विस्वभूतं चेतन्यं आत्मा इतीर्यते सूखा
स्त पतत्यतिविस्वस्य कर्तृत्वादिकमस्मिन्नप्यारोपय
ति ईश्वरसाक्षितेऽस्मिन्नेश्वरशब्दवद्वत्तत्वाया जीवसा
क्षिते जीवशब्दोऽपि प्रयुज्यत एव तथा च जीवत्रे विध्य
माहः अविच्छिन्नचिदाभासस्तृतीयः सप्तकल्पितः वि
ज्ञेयासि विधो जीवस्तत्रायः परमार्थिक इति आभास

सप्तकल्पितं सप्तशरीराविवेके पदार्थमभिधा
यवाक्यार्थमाह बुद्ध्यापरिच्छिन्नेति हि प्राप्तिदम् अय
मात्मा ब्रह्मेति क्षेत्रज्ञं चापि मां विदिसर्वक्षेत्रेषु भारते
त्येवंविधकृत्यादिषु स आत्मेव बुद्ध्यापरिच्छिन्नपर
तीर्यते कृतस्य ब्रह्मत्वेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः इतीर्यत इ
ति प्रत्येकं योज्यं तथा चोक्ततत्त्वमस्यादिवाक्येषु अनयोरे
वेश जीवसाक्षि रूपयोर्ब्रह्मात्मनोरेकं प्रतिपाद्यते बुद्धि
चिदाभासयोस्तत्त्वज्ञानकार्यत्वादेकज्ञानेन बाध्यत एव
तात्तिज्यति तथा च रामद्वयं साभासबुद्धेः कर्तृत्वं
मविच्छिन्ने विकारिणि साक्षिण्यारोपिते भ्रान्त्या जीव

राम.
गी.टी.
१०७

तंच तथा बुधैः आभासस्तमपाबुद्धिरविद्याकार्यमुच्यते
अविच्छिन्नं ततश्चावच्छेदस्तविकल्पितः अविच्छिन्नस्य प्रतीतिरप्येकत्वं प्रतिपद्यते तत्र मस्यादिवाक्ये
असाभासस्याहमस्येति इदानीं बालमौग्ये वेतालस्येव मूलाज्ञाने सते एवं स्थितस्यास्य जगतामिदं पाथि
ज्ञानसत्तापि नास्ति पसम्पादिकत्वेन प्रत्यक्षता हेतुत्वादात्म्यं कथ्यते ॥

चिद्विम्बसात्तामयिषां प्रसंगतस्त्वेकत्रवासाद नवाकलौहवत् अन्योन्यमाधारवशात्प्रती

यते जडा जडतंच चिदात्मचेतसोः ४१

चित्प्रतिविम्बः साक्षात्माधीश्वर्येषां त्रयाणां प्रसंगतस्तु
अहंकारेणान्योन्यतादात्म्यासादेव अतलाकलौहव
जगत्प्रतीयते प्रत्यक्षं भवति चिदात्मचेतसोर्जडा जड
तंच प्रतीयते अत्र तद्वत्कारणंतरव्यावृत्तिबोधकः
तत्रादात्म्यं कुतश्च्यत आह एकत्रवासात् तत्कृतात् अ
न्योन्यमाधारभावात् अयं भावः तावन्मायावारविला
सिनीव परप्ररुचेः सतो भावानुपदर्शयितुमुद्यता स
प्रलीनानां बालवेतालमरुमरीचिकोदकसन्निभानां

राम.
गी. टी.
१८

साभासबुद्धिरूपानां जीवानां सादृश्यवशेन तथा तथोक्त-
स्यमानानां सद्रूपनिष्पत्तये वा एतन्न तत्र तत्रादृत्ये च
तत्र तत्तात्त्विकेन परिकल्पयति तत्र स भवति चिद्विषय-
साक्षात्प्रधियामेकत्रवासः सच धीपरिणामेषु धीवृत्ती-
न्द्रियशरीरादिषु जायमानस्तेषां सर्वसर्वपरिणामत्वेन
सर्वसर्वपरिणामसर्वकः यथा मूलाक्षानस्य जीवदृष्ट-
वशेनैश्वर्यतोमितस्य बुद्धिरूपपरिणामो भवति सच
द्विविधः इदमित्यमेव तान्यथेति सर्वबुद्धिपरिणाम-
शक्तिनियामकेन साधारणभोग्यत्वापादकः समष्टि-
रूपो महच्छब्दवाच्यो रिरण्यगर्भापाधिरेकः द्वितीयस्तु

व्याष्टिरूपस्तत्र हासनामयो नियतशक्तिर्जीवोपाधिः
तस्य चाकिञ्चिदभूद्वति भविष्यतीत्येवं सामान्यविशेष-
धनुषेणानुद्भूतरूपपदार्थत्वं परिकल्पकः कामादि-
रूपो बद्धवियोगातिरूपः परिणामो भवति तेषामिन्द्रि-
याणां च तथैव बालवेतालवदन्यत्वेन प्रत्यमाणशरी-
रादिरूपानां तन्निविलजगद्रूपोऽयं परिणामो भवति
स्तुतात्रुमितादिपदार्थस्थले तस्य सर्वस्येन्द्रियस्य तदा-
कारपरिणामाभावादनुद्भूतस्वरूपत्वेन साक्षिणैकत्र-
चास्मभावान्न प्रत्यक्षं न चान्यप्रत्यक्षविषयत्वेन तेषां
पदार्थानां पृथग्ज्ञत्वं स्वीकार्यम् तत्र देशकालादिति

राम.
गी. टी.
१५

यत सदृशभोगप्रदप्रारब्धवशेनान्यदीयेन्द्रियाणां
तथापरिणामेनान्यप्रत्यक्षविषयत्वेपितेषां पदार्थानां
सरः प्रतिबिम्बितदुर्मादेरिव दृश्यकृत्तासम्भवात् त
थाचोक्तबुद्धितत्परिणामानां व्यापकेन साक्षिणोक्तत्वा
सोनामपूर्वोक्तमायापरिणामेनोद्भूतत्रयत्वमिति सिद्धे
केचित्तज्जागतपदार्थानां व्यावहारिके दृश्यकृत्तत्वा
कृत्यप्रमाताजीवः प्रमाणं हृत्यविच्छिन्नं चैतनं प्र
मेयेतन्नवदादिवच्छिन्नं चैतन्यं तत्र ह्यतिर्नामचक्षु
रादिद्वाराविषयदेशंगताया बुद्धेर्विषयाकारः
परिणामः ।

तत्र ह्यनौ विषयचैतन्यं प्रतिफलति सच प्रतिबिम्बः
फलचैतन्यमित्युच्यते तथाच योग्यविषयत्वे सति
विषयचैतन्यस्य प्रमाणचैतन्याभिन्नलक्षणं प्रत्यक्षं
जायते तत्र ह्यतिविषययोर्युगपदेकदेशस्यत्वेन स
प्रतिबिम्बितचैतन्यभेदाप्रयोजकत्वादित्याहुस्तदपि
पारमार्थिकसत्तास्वीकारासममेवास्माकं मायिकपदा
र्थानां तेषां स्वामपदार्थानामिवाबाधदशायां व्याव
हारिकसत्तयास्माभिरपि स्वीकरणीयत्वात् ततश्चे
कत्रवासाचिद्विषयसाक्षात्तमपि यामन्योन्यमाश्रयत्वं
भवति तथा तथापरिणामेन्यं प्रति संक्रांतसत्तादि

राम.
गी. टी.
११.

रूपस्य प्रतिबिम्बप्रवर्तकस्य साक्षात्मानस्य तद्विवर्त
विज्ञानत्वेन स प्रतिबिम्बसहितबुद्धेरश्रयत्वम् प्रति
बिम्बसहितबुद्धेः स साक्षितेनात्मावच्छेदकत्वात् तदाश्र
यत्वम् तेन चान्योन्याधारत्ववशेन प्रसंगसादात्म्याध्या
सः सचातद्रूपे सस्मिन्तद्रूपाभिनिवेशः ततश्चान्योन्य
धर्माध्यासे सति यथा लोहः स्वयमप्रत्यक्षोपि ति मिरे प्र
त्यक्षवाकितादात्म्येन प्रत्यक्षो भवति तथा यत्साक्षाद
परोक्षाद्वृत्तेति श्रुत्युक्तप्रत्यक्षसमावद्रूपतादात्म्या
ध्यासेन बालवेतालवत्तच्छमपि बुद्धितत्परिणामरूपं
जगत्प्रत्यक्षं भवति चिदात्मचेतसोः साक्षिबुद्धौ र्ज

उज्ज्वलं च प्रतीयते तत्र साक्षिणि बुद्धिस्थितजात्या
ध्यासेन ग्रहं न जानामीति बुद्धिपरिणामेन्द्रियशरी
रादिजात्याध्यासेन च तन्मृणोमिस्थूलोऽहं च दोषभा
तीत्येवमादिज्जडत्वं प्रतीयते तत्र बुद्धितत्परिणामे
ष साक्षिचेतन्याध्यासेन न जानामि मृणोमि ग्रहं भा
सि च दोषभातीत्येवमादिज्ञानस्फुरत्तान्यतररूपेणाज
डत्वं प्रतीयते ननु शरीरादिनिविलप्रपञ्चस्य बुद्धि
परिणामत्वेन साक्षिण्यव्यक्तत्वे ग्रहं प्रत्यक्षवेद्यत्वं
मेव तस्यात्र तदुरःस्थितत्वेनेदं प्रत्यक्षवेद्यत्वमिति
चेन्न तथाप्यव्यक्तत्वाहं प्रत्यक्षाप्रयोजकत्वात् किं

राम.
गौ.टी.
१११

तत्समवयस्यपदार्थस्य यदाकारानुभवसंस्कारसहकृ-
तबुद्धिपरिणामतंतस्य तदाकारानुभवविषयत्वमि-
त्येवानुगतंनियामकम् बुद्धेस्तुग्रहमाद्याकारानु-
भवविषयभूतायाप्यवमूलाज्ञानेप्रलीनत्वात्तत्संस्का-
रसहकृतत्वेनतथैवोदयइतिविवादः नन्वेवंसप्रजा-
गरयोरुभयोरपिमिथ्यात्वेकोविशेषइतिचेच्छृणु
जागरस्यदर्पणायमानसत्वावस्थत्वेनतत्रजीवानां
जन्मान्तरीयवासनाः समष्ट्यंशानुसारतो नियतप-
दार्थाकारेणपरिष्कुरन्ति तस्यचानुभवस्ययत्रत-
स्यसर्वमात्मैवाभूतत्वेनकंपश्येदिति ।

श्रुत्युक्तौवायोब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरमेवभवति नतत-
तःप्राक् यत्रहिद्वैतामिवभवतितदितरइतरंपश्यती-
तिश्रुतेः अतएवजाग्रत्पञ्चेप्रत्यक्षादिज्ञानानां व्या-
वहारिकंप्रामाण्यंपरिकल्पयन्ति तानिचप्रत्यक्षातु-
पमानोपमानागमार्थापत्यनुपलब्धिभेदा देव ते-
षांप्रामाण्यंतुसंवादिप्रवृत्तातुक्कलंतद्वतितत्त्वकारक-
त्वमेवतश्चसतपवोत्पद्यते अप्रामाण्यदोषस्येवात्रान्य-
स्यकस्यापिप्रयोजकत्वास्वीकारात् प्रवृत्तेचसतपव-
तद्बुद्धेदोषाभावेसतिसाश्रयज्ञानग्राहकसाक्षिचेत-
न्यातिरिक्तस्यकस्याप्यनपेक्षणात् संशयविपर्ययादि

राम.
गी.टी.
११२

द्रुपेणाप्रामाण्यं परतपवृत्तते विसंवादिलिंग
कात्रुमितादिविषयत्वात् सप्रस्यापि निद्राहवितर
जोवस्थानेन तत्र जाग्रत्पञ्चवासनामात्रेणोवशा
वशादनियतं शुक्लैरुपादिवत्प्रातिभासिकं जगत्सु
तीति तत्र प्रामाण्यमिति जागरादिशेषः पारमार्थि
कं प्रामाण्यं सदेवसौम्येदमग्रश्रीदित्यादीनां तत्र
मसीत्यंतानामेव तद्विषयस्य जीवपरिकायकालत्रया
बाध्यत्वात् सप्रमोक्तमसा सर्वप्रविलायनमित्येव
मन्यत्सयमूढम् तत्र देवं त्रिगुणमायया चिदेव जग
दिव प्रतिभातीति सिद्धम् तथा च संप्रहः ब्रह्मण्यवस्थि

तामाया विदेषावृत्तिरूपिणी आह्वयत्वात् तं तस्मिं
जगज्जीवौ प्रकल्पयेत् तद्वत्ससादी जीवस्तथी स्थो
विश्वो हि साक्षिणः जगदीपरिणामस्तु चित्तादात्म्येन
जायते इति ४१ तदित्यं तादात्म्याध्यासस्यैव संसार
कारणत्वे च तन्निवृत्त्येव संसारनिवृत्तिरिति सिद्धम्
परंतन्निवृत्तिरेव कृत इत्यत आह । तद्वत्ससादी जीवस्तथी स्थो
पुरोः सकाशादपि वेदवाक्यतः सज्जातविद्यानु
भवो निरीक्ष्यतम् सात्मानमात्मस्थमुपाधिव
र्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ४२

राम.
मी. टी.
११३

आत्मनि बालवेतालसदृशशरीरे सत्तादिप्रदत्तेनास्थि
तं यदा सप्रकाशत्वेनात्यनिरपेक्षतया नन्याश्रितं उ
पाधिर्नामरूपात्मकमशेषं जगत्तद्वर्जितं शुद्धमित्य
र्थः स्वात्मानं सच्चिदानन्दं निरीत्य साक्षात्कृत्य आत्म
गोचरमात्मन्यध्यस्तमशेषं जडं प्राणकोपाधिर्नपंत्य
जेत् उपेक्षेत मायिकस्य तस्य प्रतीतिशरीरत्वेन प्राणे
वाभावात् यथाङ्गः उपेत्य तामरूपेणै सच्चिदानन्दव
स्तुतिं समाधिं सर्वदा कुर्याद्भुदये वायवा बहिरिति
साक्षात्कारपवकृत इत्यत आह सज्जातविद्यानुभ
वः सज्जातः प्राणकृद्भूतिरूपविद्याया अनुभवो यस्य

स स एव कृत इत्यत आह वेदवाक्यतः तत्तमसीत्या
दिमहावाक्यार्थविचारादित्यर्थः स एव कृत इत्यत आह
गुरोः सकाशादपि शब्देन व्युत्पन्नस्य सतोपि यद्वा व्यु
त्पन्नेन सयं विचारितोपि वेदवाक्ये पूर्वपेक्षावश्यकौ
ति बोधनार्थं वाक्यविशेषणं गुरोः सकाशादपि कृतादिति

४२

प्रकाशरूपो ह्रमजो ह्रमद्वयः सकृद्दिभातो ह्रम
तीव निर्मलः विशुद्धविज्ञानमयो निरामयः
संपूर्ण आनन्दमयो ह्रमाक्रियः ४३ सदैव
सुको ह्रमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानम

राम.
गी.टी.
१४

विक्रियात्मकः अनन्तपारोहमहर्निशं बुधे
विभाव्यतो हं हृदि वेदविद्भिः ४४ एवं सदा
त्मानमावाप्तितात्मना विभाव्यमानस्य वि
शुद्धभावना हन्यादविद्यामचिरेण कारकै
रसायनं यदुपासितं रुजि ४५

एवं पूर्वोक्तस्योक्तद्वयोक्तप्रकारेण आत्मानमावाप्ति
तात्मना अपरिच्छिन्नरूपेण सदा सर्वदा विभाव्यमान
स्य विभावयतः प्रसोजायमाना विशुद्धभावना विशु
द्धब्रह्मभाव्यते नयेति विशुद्धताविद्यावृत्तिः अविद्यां

कारकैः अहं कृतादिकार्यवर्गेण सहेव अचिरेण शी
घ्रमेव हन्यादिनाशयेत् विभाव्यमानस्येत्यत्रार्थता
त् कर्तरियक् यदा मानशब्दात्तदीयोऽर्शश्चाद्य
त्र मानस्य मानवतः श्रुतियुक्तानुभवतः प्रसोजाय
माना विशुद्धभावना आत्मानं विभाव्यसाक्षात् कृत्या
विद्यां हन्यादित्यन्वयः अन्यत्प्राग्ब्रह्मदेवानेति तत्र ह
स्तः रुजि रोगे उपासितं रसायनं सिद्धौ षष्ठं यदुत्त
मोपद्रवारुजं निह्न्यात् तदा हि सासर्कार्थीमविद्यां
निहंतीति भावः एवं कथमित्यत आह प्रकाशरूपः
अहं सर्वावभासकज्ञानरूपः ननु वाक्चिरेव स्यादित्य

सम.
गी. टी.
११५

तत्राह अजः ननु नैयायिकाभिमततत्परमाह
पयवस्याइत्यतत्राह अद्वयः छायापिशाचायमा
नस्यमायातत्कार्यस्यवस्तुनिदित्वाप्रयोजकत्वा
त् ननु तत्र ब्रह्मणोन्यस्याभावात् सजातीयविजा
तीयभेदाभावेपिसंगतभेदः स्यादेव तथाचक्रुतिः
पादोऽस्यविद्याभूतानि विपादास्तिस्र्यं प्रभुरित्तिन्य
तत्राह स्रक्काहिभाता निरवयवत्वादेकदेवावभा
समानः अवयवकृतेस्तु प्रपञ्चवासनावासितं प्र
तिनिष्प्रपञ्चब्रह्म प्रतिपादने तान्यर्थं न त्ववयव
प्रतिपादने ननु प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि भेदप्रयोज

कत्वाभावेपि कालव्यापादकत्वं स्यादेवेत्यतश्चा
ह अतीवनिर्मलः मायातत्कार्यस्यास्याविचारित
रमणीयत्वेन गगने नीलत्वादेरिव कालव्यापादक
त्वासंभवात् तदेवाह विशुद्धविज्ञानमय इति
ननु विज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वमित्यतश्चाह अतीय
ज्ञानमिति ननु विज्ञानरूपेणावभासमानस्या
त्मनो हं सखीत्यादिप्रतीतेः कथं शुद्धत्वमित्यत
श्चाह निरामयः अहं इहं सखीत्यादिप्रतीतेः शरीराहंका
रविषयत्वात् ननु शरीरव्यतिरेकेणात्मनपवाभा
वात्तथाऽहंकारः परमार्थिक इत्यतश्चाह सम्पूर्णः

राम.
गी. टी.
११६

सर्वव्यापकः सर्वपरिच्छेदशून्यः तदेवाह अनन्तपा
रः अनन्तः कालतः परिच्छेदः पारश्चदेशतः न विद्यते अ
नन्तपारौ यस्य सः अहयादिपदेर्वस्तु परिच्छेदोपि नि
राकृत एव देशकालवस्तु परिच्छेदशून्य इति भावः
अतएवाक्रियाक्रियादिचलनात्मिका परिच्छिन्नथ
र्मः अतएवाविक्रियात्मकः क्रियावतो हि विकारः
सवासित्वादि रूपः स्रष्टृविध उक्त एव ननु तथापि कि
मर्थं विभाविस इत्यत आह आनन्दमयः कृत इत्यत
आह सदैवमुक्तः विभुद्विज्ञानानन्दरूपे मयिव
स्तु निरजौ भुजंगमेवायं सत्यदुःखविकारादिरूप

स्य बन्धस्यात्यन्ताभावात् नन्वेवमात्मनो विभुद्वि
भुक्तविज्ञानानन्दस्वरूपत्वेकस्य संसारः स्यात् कथं
वा स्यादित्यत आह अचिन्त्यशक्तिमात्रं अचिन्त्यानि
र्वचनीयमाया रूपाया शक्तिः सर्वजगज्जीवभ्रमाव
भाससामर्थ्यतद्वात् स्वयं विभुद्विज्ञानानन्दस्वरूपो
पि स्वाचिन्त्यशक्त्या मृषैव नाम रूपात्मकं जगदिवावभा
समानोद्भूतिमिति भावः यद्वा निर्विशेषत्वादचित्त्यो गो
चरः शक्तिमांशेति कर्मधारयोक्तं तथा च अकृतयः
यन्मनसानमनुते यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मन
सां सहेत्यादयः मनसे वा नृदृष्टव्यं दृश्यते स प्रया

राम.
गी.टी.
१७

बुद्ध्यास्तत्त्वयास्तत्त्वदर्शिभिरित्यादिश्रुतयस्तु दश
मस्तुमसीतिवाकोनेवतत्त्वमसीत्यादिवाकोनावि
द्यकभ्रमापर्केणापूर्वकनित्यापरोक्षावस्तुसात्ताका
रजननेमननानिदिध्यासनसंस्कृतस्यमनसः सह
कारित्वमात्रं बोधयंतितथाच सर्वे वेदायत्यदमाम
नेतितंतौपनिषदंपुरुषंष्टच्छामिनावेदविन्मनुते
तंवृहंतमित्यादिश्रुतयः सामंजसेनोपपद्यते यद्वा
आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वादेवेतन्नपस्यागोचरतं ना
मानन्यतयाब्रह्मादेरिवसाकारवृत्तिप्रतिफलित
विषयचेतन्यव्याप्यताभावः ॥ ५ ॥

गोचरतंतस्यजित्तासुबुद्धिदोषस्यनभातिनात्तिक
दस्यइत्यावरणात्मकात्तानस्यतिमरोगसदृशस्य
विद्वद्बुद्धिदोषस्यचविदोषकाविद्यारागाद्याभासत्र
पस्यानिवृत्त्यर्थमेवसदाप्रवर्तमानयावत्कारण
त्याव्याप्यत्वमितिपूर्वोक्तद्विविधश्रुतिविरोधः तथा
चोक्तम् फलव्याप्यत्वमेवास्यशास्त्रकृद्भिर्निवारितं ब्र
ह्मण्यज्ञाननाशायवृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति शक्तिमा
नितितव्याव्यातम् अतएववेदविद्विरूपनिषदर्थ
विद्विर्बुधैर्विद्वद्भिर्मायिकनामत्रपेउपेक्षत एवदये
हर्निशमहोरात्रं सच्चिदानन्दात्मातयाविभावितः चि

राम.
गी. टी.
११८

तैकाग्रोणावभूतोहमित्यर्थः अत्रासकदहंशहप्रयो
गस्ततदिदंप्रतीतिविषययोः परोक्षदृशतयोरन्य
नव्यवच्छेदार्थः ४५ इदानीमन्यन्तनिर्मलसांतस्य
जन्मान्तराभ्यासवतोनिदिध्यासनप्रयत्नविनापिअ
वणमननाभ्याविद्यावृत्तिस्थैर्येण्यन्यस्यतत् कथादौ
कथंचिदुत्साहेपिनिदिध्यासनंविनादेहात्मवत्परान्त
तदार्थबोधः समाप्यतइत्युक्तपरिपक्वबोधरूपाया
विद्यावृत्तेरनुत्यजेहंनिमतोपीषजीवन्मुक्तिसाधार
णकारणमतोमयवासनाक्षयसाधनत्वाच्चनिदिध्या
सनस्यतन्निरूपयति ॥

विविक्तशरीरानुपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्मा
विमलान्तराशयः विभावयेदेकमनन्यसा
धनोविज्ञानदृक्केवलमात्मसंस्थितः ४६

एकमात्रावबस्तुविभावयेत् किंतदेकमित्यतश्चा
हविज्ञानदृक्विज्ञानंपश्यतीतिविभावनायांज्ञाने
कालम्वनइत्यर्थः ननुविभावनीयस्यान्यत्वापातइ
त्यतश्चाहकेवलमात्मसंस्थितः अवच्छेदस्यावास्तव
तेनात्राज्ञानस्यैवात्मत्वात् ननुकर्मादिसाधनान्त
रमप्यपीक्षणीयमित्यतश्चाह अनन्यसाधनः निदिध्या

राम.
गी. टी.
११६

सनेतरसाधनशून्यः विद्यानिष्ठयवतितदनुभवस्थैर्य
र्थनिदिध्यासनप्रवृत्तेषु रुषे कर्मादीनां कृतकृत्यत्वा
दिदुषस्तस्य विधिकंकरत्वाभावाच्च अत्र च ध्यानस
माधिशास्त्रनिर्देश्ये निदिध्यासने विलेपाभावापेक्षित
इत्यत आह विविक्तइत्यादि एकान्तोसर्वविदोपश्र
न्यदेश इति यावत् आसीनः बडासनः शरीरकृतवि
लेपशून्य इत्यर्थः उपारतेन्द्रियः निवर्तितेन्द्रियः ३
न्द्रियकृतविलेपशून्य इत्यर्थः विनिर्जितात्मा जित
चित्तः चित्तनिरोधपर इति भावः एतावता व्याख्यात
सोकेन बद्धविधपरिणामपरित्यागेन मनसो निरुद्ध

त्वाकारपरिणामरूपस्य मनोनाशस्य साधनमष्टांग
योगोर्थाङ्को वेदितव्यः योगतदंगानि च पतंजलिः
सूत्रयामास योगाग्निनष्टाग्निनिरोधः यमनियमास
न प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावंग
गानितेषु च अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा
यमाः शौचसन्तोषतपः साध्या ये चरप्राणिधानानि
नियमाः २ स्थिरसखमासनं ३ तस्मिन्नातिश्वास
प्रश्वासयोगातिविच्छेदः प्राणायामः ४ सप्तविष
यासंयोगोचितस्य सवृत्तपाञ्चकारइवेन्द्रियाणां प्रत्या
हारः ५ इन्द्रियाणां सप्तविषयाभिमुखप्रवृत्त्यभा

राम.
गी. टी.
१२१

एवमत्राचिदात्मानमहभावयामीतिकर्त्तृदिशे
एवाविकल्पेन सहितत्वात्सविकल्पइत्युच्यते एत
दभ्यासेच निद्राविज्ञेयो रागादिकृतस्तब्धत्वरूपक
षायः सविकल्पानन्दासादश्चेति चत्वारो विज्ञाः सं
ति यथाङ्गः लये सम्यो धयेचित्तं विदितं प्रशमयेत्यनः
सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् नास्वाद
येदसंतत्रनिःसंगः प्रज्ञया भवेदिति एतत्स्थैर्यं ब
लेनांगिनो निर्विकल्पसमाधे भूमिकानिरुद्धत्वात्
भवति सचाद्यभूमिकात्रयात्मकव्युत्थानजन्यसंस्कार
रस्यातिरस्कृतत्वेन प्रशान्तवाहिनैव तत्रायं स्थित

प्रज्ञो भवति अन्तर्यानादिसिद्धिरेतत्तु भौतिकभूतेन्द्रि
याद्यालम्भनसमाधिषु तन्मात्रविदामादरः तेषाम
निरायत्वात् तथा च सूत्रम् ते समाधावुपसर्गाव्यु
त्थाने सिद्धय इति उक्तं च वासिष्ठे श्रीरामः जीवन्मु
क्तिशरीराणां कथमात्मविदां वर शक्तयो नेह दृश्यं
तेषां काशगमनादिकः वासिष्ठः द्रव्यमन्त्रक्रियाका
लपुक्तयः साधुसिद्धिदः परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्व
न्तिकश्चन अनात्मविदमुक्तोऽपि सिद्धिजालानि बाह्य
ति नात्मज्ञस्यैव विषयश्चात्मज्ञोऽस्मात्मात्रदृक् न के
चन जगद्वा तत्तत्संज्ञयन्त्यमी नागरे नागरीकान्तं

राम.
गी.टी.
१२२

कृग्रामललनाइव अपिशोतरुचावर्केसतीक्ष्णचंद्र
मण्डले अप्यथः प्रसरत्यग्रेजीवन्मुक्तो न विस्मयीति
वासनालयं विना मनो नाशो न जायत इत्यत आह वि
मलांतरं शय इति अन्तरमुक्तवासन इत्यर्थः तदुक्तं
वाशिष्ठे देवीजे चित्तवृत्तस्य वृत्तिव्रतधारिणः एकं प्रा
णपरिस्पन्दो द्वितीयं हृद्वासनेति सत्संगो वासनात्या
गो ध्यात्मविद्याविचारणं प्राणस्पन्दनिरोधश्चेत्युपाया
श्चेतसोजये इति तत्त्वज्ञानं मनो नाशो वासनालयपव
च मिथः कारणतां गत्वा दुःसाध्यानि भवंति हि सम
कालं चिराभ्यस्ता भवन्ति फलदायिन इति च न च मुमु

क्षणापूर्वं अवगादिभिर्विदेहमुक्तार्थं तत्त्वज्ञानमेवा
भ्यस्यते तत्सिद्धौ च जीवन्मुक्तार्थं योगाभ्यासादिना
मनो नाशो वासनालयावेवाभ्यस्येत **न च जीव**
न्मुक्तार्थं योगाभ्यासादिना इति तेषां त्रयाणां समका
लाभ्यास नियमः सम्भवतीति वाच्यम् प्रधानोपस
र्जनभावेन तत्सम्भवात् सर्वमुमुक्षोः साक्षात्प्राप्ति सा
धनं तत्त्वज्ञानं प्रधानं मनो नाशो वासनालयौ च वैरा
ग्यादिसाधनं च तद्वृत्त्यपेक्षा तत्त्वज्ञानार्थं तयोपस
र्जनश्रुतौ ज्ञानोत्पत्तेः पश्चात्तु विदुषः साक्षाच्चित्तवि
श्रान्तिहेतुतया मनो नाशो वासनालयौ प्रधाने तत्त्वज्ञा

राम.
गी.टी.
१२३

नंतप्राक्सिद्धमेव तडकं तच्चिनातंतत्कथनमन्यो
यंतत्प्रबोधनं एतदेकपरतंचज्ञानाभ्यासंविडुर्बुधा
इत्येवमभ्यसमानमुपसर्जनमेवेति अन्यचोक्तम्
तस्माद्राजवयत्नेनयोरुषेणविवेकिना भोगेच्छाहर
तस्त्यक्तात्रयमेतत्समाश्रयेदिति अस्यार्थः यतपचां
तत्तत्ज्ञानादीनां समकालाभ्यस्तानामेव सश्रपं फलं
चसिद्धति तस्मादिवेकिनाप्रयत्नेनपुरुषपतत्रयं
समाश्रयेत् नतेकमितिभावः तत्तत्ज्ञानस्यश्रवणा
दिकंसाधनं मनोनाशस्ययोगःवासनाक्षयस्यप्रति
कृतभावनेतिविभज्यनिश्चयोविवेकः येनकेनाप्यु

पायेनसम्पादयिष्याम्येवेत्युत्साहः योरुषाप्रयत्ना
चित्तेन्द्रियशरीराणां सर्वेषां वृत्ताणांवात्यायाइववि
दोभकतेनमुमुक्षोरत्यंतानिश्चिन्ताद्वेगेच्छायाश्रव
श्यत्याज्यात्मम् इन्द्रियाणांशब्दादिविषयेःक्षणसम्ब
न्धरूपेणभोगेनचरादिवत्तरणासम्भवादिविषयाणां
सातिशयत्वेनचसत्यायाश्रपितस्यावृत्तेनवक्त्रेरिव
प्रातिहर्णप्रवृद्धेश्चनोपेक्षणीयतेतिबोधनायहरत
इत्युक्तम् तडक्तम् नजातकामाःकामानामुपभो
गेनशाम्यति हविषाह्रस्ववत्सेवद्वयपवामिवर्ततेइ
ति धर्मेनाब्धियतेवाक्रिययादर्शोमत्तेनच यथोत्ते

प्रत्यहं शतिपाठोस्तु

राम.
गी.टी.
१२४

नह्येतोगर्भस्तथातेनेदमाहृतम् आहृतंज्ञानमेतेन
ज्ञानिनोनित्यवैरिण कामरूपेणकौंतेयडुष्प्रेरणान
लेनचेतिच भोगेच्छात्यागोपायस्तुवासनात्तयोपायय
वच तत्रकावासनाकश्चतत्तयोपायइतिचेच्छुण्व
सिहादिवाक्यानि दृढवासनयात्यक्तशर्वापरविचार
णम् यदादानंपदार्थस्यवासनासाप्रकीर्तिता भावि
तंतीव्रवेगेनवस्तुयन्निष्क्रयात्मना प्रमांस्तुहिभवेच्छी
ज्जंतेयंभ्रमरकीटवदिति सप्ररज्जुजंगादेरिवास्यसं
सारभ्रमस्यावभासहेतुःसंस्कारोवासनेत्यर्थः तत्राशो
पायायथादोषदर्शनसत्संगसंगत्यागात्मबोधतः प्र

तीपवासनाचित्रनिरोधोर्वासनात्तयइतिसकीयंम
लिनवासनादोषंपरकीयदोषवत्सम्यगुत्प्रेक्ष्ययथा
ययंदोषदर्शनादिभिर्विनाशयेत् तडक्तम् यथास्व
निप्रणःकश्चित्तरदोषेक्षणेतरतः तथाचेनिप्रणःसेषु
कोनमुच्येतवन्धनादिति तत्रलोकवासनयाजन्तो
र्देहवासनयापिच शास्त्रवासनयाज्ञानंयथावन्नैव
जायतेइतितिस्रोवासना दम्भोदयोभिमानश्चक्रो
धःपारुष्यमेवच अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसम्यद
मासुरीमित्येवमभिहितासंयत् योषित्पुत्रादिविष
याभिलाषाश्चमलिनवासनादृष्टव्याः सर्वजनायथा

विकल्पेस्तु
संशयं न तिस्र
कृतप्रदेहादि
धृत्यर्थः

राम.
गी.टी.
१२५

मांननिन्दति यथास्तवन्ति तथेवाचरिष्यामीत्यभिनि
वेशोलोकवासनासाचचित्तस्यान्तर्मुखात्तेप्रतिबन्धः
एवमन्याअपिआसांनानाविधदुःखप्रदतंतप्रसिद्धमे
व किंच नकेनापिसम्पादयितुंशकानेयथाश्रीराम
स्यसीतायाश्चरावणाहरणादिनादुःखप्रदतंतीव्रोज
नापवादःसम्पद्यतःकोन्योलोकमारथयिष्यातिकिंचा
न्यदेशकलारिष्टदेवतादिनिन्दापरस्परंजनेषुप्रसिद्धे
व अतपवोक्तम् वियतेनखलुकस्त्रिडपायःसर्वलो
कपरितोषकरोयः सर्वथास्मद्वितमाचरणीयं किंक
रिष्यातिजनोवद्वज्जलरति व्यसनत्रयात्मिकाशास्त्र

वासनापिदुःसम्पादेव वद्वपाठव्यसनंयथातेतिरो
यवास्तोभारद्वाजोहिमुनिःपुरुषाप्रवचयेणवह
नेदानधीत्येदेणचतुर्थीप्रविप्रलोमितस्तत्रापिपरि
शिष्टवेदाध्ययनाद्यंसचकारेति वद्वशास्त्रव्यसनंय
था डर्वासावद्वविधशास्त्रप्रस्तकभारेःसरमहादेवं
नमस्कृतंमागतस्तत्तभायांनारदेनमुनिनाभारवा
हीतिगर्भसाम्यमापादितःसन्कोपात्पुस्तकानिल
वणार्णवेपरित्यज्यमहादेवोपदेशादात्मविद्यायां
प्रवृत्तइति आत्मविद्यातवहिर्मुखात्प्रागुरुभक्तस्य
नवेदशास्त्रमात्रेणोत्पद्यते तथाचक्रतिः नायमात्मा

राम.
गी.टी.
१२८

प्रवचनेन लभ्यो न मे यथा न बद्धकृतेनेति अन्यच्च
वद्भ्यां स्वकथाकं थारोपोक्ते न ह्येव किं अन्येष्वं
प्रयत्नेन तत्तत्तोज्योतिरान्तरमिति अनुष्ठानव्यसनं
यथा वासिष्ठेदाप्रोत्यक्तप्रज्ञाज्ञो नाशुशानायशु
उपदेशं भूमौ न क्वाप्युपलभ्य वृक्षशाखामारुह्य तस्या
विति श्रान्तित्रयरूपादेहवासनापिडः स्वप्नदेव चै
तन्याविशिष्टदेहमात्रमात्मेति प्राकृतादीनामात्मतथा
तिः साचक्षुःखितो हं प्रज्ञो हं मरिष्यामीत्यादिव्यवहार
हेतुः येन कोमलस्पर्शलावण्याद्यर्थमौषधाहा
राभ्यंगकुक्कुटादीनुपसेवितेशरीरस्य शुद्ध्यर्थं यथा

१ स्वस्वस्वमिति क्वचित्

स्त्रीयंगंगास्नानादिकंच सम्पादयन्ति तेषामिदं गुण
दानं भ्रान्तिः अत्यन्तकष्टयोस्मिन्नरीरे मेधराशाविव
गुणदानस्यासम्भवात् ये चोषधेः शौचाचमनादिभि
श्च दोषानप्यनीचंति तेषामपिडः सम्पादतया दोषाप
नयनं भ्रान्तिरेव तदुक्तम् अत्यन्तमालिनो देहो देही चा
त्यन्तनिर्मलः उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयत इ
ति यस्यात्मबुद्धिः कृणोते विधातुके सधीकलत्रादिषु
भौमभ्युषाधीः यस्तीर्थबुद्धिः सलिलेन कर्हिचिजने
सुमिलेषु सपवगोत्तर इति च तत्र मनसस्तमः प्रधा
नसंभावस्यास्य सम्यक्त्ववतिरजः प्रधानसंभावस्य

राम. तिस्रो लोकादिवासना भवन्ति ताश्च तत्र लौकिकाभि
गी. टी. लाषजननेन बहिरुत्पत्त्या पादिकामलिनापव सत्र
१२७ प्रधानसभावस्य तमनसो देवी सम्पद्भवति सा च म
लिनवासना विनाशिनी ज्ञानसाधनत्वेन मुमुक्षुणा
सदाभ्यसनीया तथा चोक्तं भगवता अमानितम
दम्भितमहिंसात्तांतिरार्जवं आचार्योपासनं शौचं
स्थैर्यमात्मविनिग्रहः इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनङ्कार
एव च जन्ममृत्युजरा व्याधिदुःखदोषानुदर्शने अ
सक्तिरनभिषङ्गः पुत्रदारपुत्रादिषु नित्यं च समचित्त
त्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु मायि चानन्यभावेन भाक्तिर

अभिचारिणी विविक्तदेशसेवित्रमरतिर्जनसंस
दि अध्यात्मज्ञानतित्यतंतत्तत्तानार्थदर्शनम् एतं
ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतो न्यथेति एवं मे आदि
वासनाः पतञ्जलिना सूत्रितः मैत्रीकरणमुदितो
पेक्षाणां सखडुः खपुण्यापुण्यविषयाणां भावनात
श्चित्तप्रसादनमिति अत्र सखादिशब्दास्तद्वति सखि
निप्राणिनिमदीयमेवायमिति मैत्रीभावयत्तः पुत्र
मित्रादिसखमिव शत्रोरपि सखं स्वीयमेव सम्यच्यते
ततश्च रागद्वेषादिनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति एवम
न्यडदाहार्यम् एवंविधसङ्घासनास्थैर्यार्थं सत्संगा

राम.

गी.टी.

१२५

तेन

६: विसृज्यमाणोऽपि मांसासकयविण्मूत्रस्त्रायुमजा
स्थिसंहतो देहे वै शीतिमान्मूढो भवितानरकोऽपि स
ति तद्व्यासस्तु वाष्पान्मुष्टयकृत्वा विलोचने समा
लोकयस्म्यं चेत्किमुदापरिमुष्यसि नित्यं सवतिरक्ता
दिशो चेनामबुध्यते उराग्रहच्छममौर्व्येर्नारीत्याति
प्रदेवहि रहो नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति प्राभूयता जनः
तेन नारदनारीणां सती तमुपजायते नास्ति स्तव्य
तिकाशानां न प्रसां वामलोचनां नालकः सर्वभूतानां
नापगानां महोदधिः आवर्तः संशयानामाविनयभव
नंपतनं साहसानां दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं

क्षेत्रमप्रत्ययानां सर्गहारस्य विज्ञो नरकप्रसवं
सर्वमायाकरणं स्त्रीयंत्रे केन स्पृष्टं विषममृतमिव
प्राणिलोकस्य पाशः जन्मपल्लवमस्थानां चित्त
कर्दमवारिणाम् प्रसांडर्वा स नारजौ नारी बहिशि
पिण्डिका किमन्यद्वक्तव्यं यावन्निजगतिथनाप
न्यायशेषकारणप्रयुक्तः खानितानि सर्वाणि ना
रीस्त्रीकारप्रयुक्तान्येव निष्कामस्यैकाकिनस्तदा
निश्चितयाक्लेशप्रदेशोप्या नन्वपवजायते अर्था
नामर्जनेक्लेशस्तथैव परितृप्तो नाशेडः खेव्यये
डः खेधिगर्धान्क्लेशकारिण इति पुत्रस्यानुद्भवः

राम.
गी. टी.
१३.

श्वेषातः प्रसववेदना ग्रहरोगादिकंपञ्चा
मूर्खता उपनीतते अविद्यतमनुदाहः परदार
दिउवता दरिद्रत्वेमतेडुःखेपिमेडुःखेनशाम्य
तीति मदादिनिवर्तकाः प्रतीयभावनायथा वि
द्याधनजनादीनामदः कार्येनकर्हिचित् अधिका
दधिकोप्यस्तियतोमदविनाशकः सम्यक्तमप्यन
भ्यासाच्छासंनश्यतिशीघ्रतः उन्मादादिविकारेश्च
तथैवान्येयतादयः असन्मानात्तपोहृदिःसन्माना
तपसःतयः अर्चितोश्रजितोविप्रोडग्धीगोरिवग
च्छतीति आत्मनियदिनन्दानि स्वात्मानं स्वयमेव

हि शरीरं यदि नित्यानि सहायास्तेजनामम मनिन्द
यायदिजनः परितोषमेतितत्प्रयत्नसलभोयम
उग्रहोमे श्रेयोर्थिता हि पुरुषाः परतुष्टिहेतोडुःखा
र्जितान्यपि धनानि परित्यजंतीति शोकहर्षभयक्रोध
लोभमोहासृहादयः अहंकारस्यदृश्यते जन्मम
त्युष्मनात्मनः अपकारिणिचेत्कोपः कोपीकोपाकथं
नते धर्माश्चकाममोहाणां प्रसस्यपरिपाथि नः फ
लावितो धर्मयशोर्थनाशनः सचेदपार्थः स्वशरीर
तापनः नचेद्दनामुत्रहिताययः सतां मतां सिरोषः
ससमाश्रयेत्कथमिति सविषयं कोपं प्रति तं नमे

राम.
गी. टी.
(३)

पराधः किमुकाराणं नृणां यदभ्यसूयेत्यपि नैव चिन्तये
त् न यत्कृता प्राग्भवन्त्यनिष्कृतिस्ततो पराधः परमो
नुचिन्त्यताम् नमोस्तु कोपदेवाय साश्रयज्जालिनेभ्य
शम् कोप्यस्य मम वैराग्यदायिने दोषबोधिने इति प
वमेव यथा योऽपि दोषान्तरप्रतीकारः स्वयमोदनीयः
चित्तनिरोधार्थं तत्र जडताद्यथा सोऽपि विधेयः तानि
च यथा इदमिष्टमिदं नेति योऽत्रापि न सज्जते हितं स
त्यमितं वक्तुं तमजिक् प्रचक्षते अद्यजातां यथानारी
तथा षोडशवार्षिकीं शतवर्षाच योऽहं निर्विकारः
सषण्णकः भित्तार्थं गमनं यस्य विष्णुत्रकरणा यच्च

योजनानपरंगच्छेत्सर्वगः पंगुरेव सः तिष्ठतो ब्रज
तो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगं चतुर्गुणं भुवं मुक्ता परित्रा
हसोऽन्य उच्यते हितं हितं मतो रामं वचः शोकावहं च
यत् क्रत्वापि यो न शृणोती बधिरः स प्रकीर्तितः सा
निधो विषयाणां यः समर्थो विकलेन्द्रियः सुप्तवद्वर्त
ते नित्यं भित्तार्थं यः स उच्यते इति तदेव मुक्तविवेको
त्यन्नाभिरजिह्वा यथा स संरक्षिताभिरमानितादि
सदा सनाभिर्मलिनवासना विनाशनेन चेतसिलब्धा
वकाशां सर्वं चिदेव नान्यादिति चिन्मात्रवासना ध्यान
समाधिप्रयत्नेनाभ्यसेत् साचनिःशेषसंकल्पपरि

राम.
गी. टी.
१३२

त्यागपूर्वकमभ्यस्तासती पुनः प्रयत्नं विनानिःश्वासो
च्छ्वासवत्सतः प्रवर्तमानावस्तु स्वप्नानतिरेकिणी
निर्वासनतं स्थितप्रसूतं जीवन्मुक्तमिति यादिशब्दैर्वा
वक्रियते तदुक्तं वासिष्ठे सम्यगालोचनासत्यादास
नाप्रविलीयते वासनाविलये चेत्तः शममायाति द्वीप
वदिति विमुञ्जातकरणस्य तज्जयोगेनेव विद्यावृ
त्तिस्थैर्यं निर्वासनतं च जायते स चाचार्यैरुक्तः सर्वत्र
स्तेति विज्ञानादिन्द्रियग्रामसंयमः यमोयमिति संप्रो
क्तोभ्यसनीयो मुद्गर्भः सजातीयप्रवाहश्च विजाती
यतिरत्कृतिः नियमो हि परानन्दो नियमः क्रियते बु

धैः सुखेनेव सवेद्यस्मिन्नजसं ब्रह्मचिन्तनम् आसने
तद्विजानीयात्रेतत्सुखनाशकम् चित्तादिसर्वभा
वेषु ब्रह्मत्वेनेव भावयेत् निरोधः सर्वद्वन्द्वानां प्राणा
यामः स उच्यते विषयेष्वात्मनो दृष्टामनसाश्चित्तमा
र्जनम् प्रत्याहारः स विज्ञेयोभ्यसनीयो मुद्गर्भः
यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनम् मनसो धार
णं चैव धारणा सा शुभा मतः ब्रह्मेवास्मीति सङ्कल्पानि
रात्मन्वतया स्थितिः ध्यानशब्देन विख्याता परमानन्द
दायिनी निर्विकारतया दृष्ट्या ब्रह्माकारतया पुनः
द्वानि विस्मरणं सम्यग् समाधिज्ञानसञ्चकः पभिरंगो

राम.
गी.टी.
१३३

समाशुक्तो राजयोग उदाहृतः किंचित्पक्वकषाया
लादयोगेन संयुतः परिपक्वं मनो येषां केवलोयं
हिसिद्धिदः गुरुदेवतभक्तानां सर्वेषां सुलभो भवेति
ननु यद्यजगत्प्रतीते सत्त्वे कथमसंभावनेत्यत आह ।

विश्वं यदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्म
निसर्वकारणं पूर्णाश्चिदानन्दमयो वतिष्ठते
न वेद बाष्पेन च किंचिदान्नरम् ४७

परात्मा एव उच्येत न्यमेव दर्शनं दृश्यते स्मिन्निति दर्श

नं रज्जुवद्विवर्ताधिष्ठानं यस्य तत् यदेतद्विश्वं सर्वज
गद्वर्तते तत्सर्वकारणं स्वव्यतिरिक्तकारणं सहस्रो
दृष्टिश्चात्मानि स्वप्नप्रपञ्चमिव विलापयेत् स्वव्य
तिरेकेण कदकादेरिवात्मव्यतिरेकेण तस्यान्यता
भावं भावयेत् ततश्च विलापितः कदकादिः स्वर्णं
पेणो वयोगीश्वरादृचिदानन्दरूपेणावतिष्ठते तत
श्च बाष्पमिन्द्रियशालमान्तरं च केवलसाक्षिग्राह्यं चि
तादिकिञ्चित्त्वेदनजानाति तडक्कमाचार्यैः कारणं
व्यतिरेकेण प्रमाणादौ विलोकयेत् अन्वयेन पुनस्त
द्विकार्ये नित्यं प्रपश्यति कार्यैरि कारणं पश्येत्तच्छा

णिः

राम.
गी.टी.
१३४

कार्ये विसर्जयेत् कारणात्सतो गच्छेदवाशिष्ठे मु
निर्भवेदिति तदयं प्रकरणार्थः ज्ञानस्य सप्तभूमिका
भवन्ति तत्र प्रथमा शुभेच्छा सा च प्रकृतव्यापारेण
सच्छाससंसंगज्ञानवेराग्याभ्यासैः सम्यक्कर्तुमश
कस्यपि दुःमाश्रयेण वा स्मिकया चिद्वत्प्रविश्यामि ते
वममिलाषातिशयरूपा १ द्वितीया या विचारणा
सा तृतीया तत्र विविदिषया मानससंन्यासेन च त
र्थाश्रमस्वीकारेण वा सच्छासादौ सम्यक्कृत्यतिः २
तृतीया तत्र मानसा सा तत्पूर्वभूमिका ह्यभ्यासज
नितार्किचिद्वेराग्यपरोक्षज्ञानाभ्यासगादिविकार

ज्ञानरूपावस्था ज्ञानस्य परोक्षत्वे निष्पन्नप्रवणम
ननस्यापि प्रबलदेहादिवासनया देहादिविविक्त
शुद्धिदात्मनिचेतसः स्थैर्यभावः न तत्र ब्रह्मास्मीत्ये
वंसतो भेदभानादिः तदा तौ पानिषदात्मज्ञानस्यैवा
भावः स्यात् तत्र मसीत्यादिवाकौर्भेदभ्रमनिराकर
णस्यैव ज्ञानत्वात् इदं तु भूमिकात्रयं ब्रह्मविद्यायाः सा
धनमेव न तत्र विद्याकोटवत्तर्भवति भेदसत्यतु प्रती
तेरनिवर्तितत्वात् अतएव जागरणमिति प्रोच्यते
तदुक्तम् भूमिकात्रितयं ते तद्रामजाग्रदिति स्थितम्
यथावद्देहबुद्धेर्देहजगज्जाग्रदिदृश्यते इति नन्वेतद्

राम.
गी.टी.
१३५

मिकात्रयाभ्यासपवसृतस्यव्यक्तपवप्रयासइतिचेच्छ
ए श्रीरामउवाच एकामथद्वितीयांवात्तृतीयांभूमि
कांभुने आरुढस्यसृतस्याथकीदृशीभगवत्प्रातिः
श्रीवसिष्ठउवाच योगभूमिकयाक्रांतजीवितस्यश
रीरिणः भूमिकांशानुसारेणतीयतेऽर्चुडकृतम्
ततःसरविमानेषुलोकपालपुरीषुच मेरुपवनकुं
जेषुरमतीरमणीसखः भुक्तेसकृतसम्भारेडकृतेच
पराकृते ततोभोगे परिस्तीर्णो जायते योगिनां भुवि
पुत्रीनां श्रीमतां गेहे... गुणवत्संस्ततां तत्रप्राग्भा
वनाभ्यस्तयोगभूमित्रयंबुधः युक्तः परिसतत्पुञ्जे

रुतमंभूमिकाक्रममिति तथाकृत्स्नगीतायामपि
अर्जुनउवाच अयतिः अदयोपेतो योगाच्चलितमान
सः अप्राप्ययोगसंसिद्धिं को गतिं कृत्स्नगच्छतीत्यादि
श्रीभगवानुवाच प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषितांश
सतीसमाः पुत्रीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टो भिजायते
इत्याद्युत्तरं चेति अतो देव लोक प्राप्तिहेतुत्वानिरोधत्र
पत्वाच्चासंभूमीनां न परत्वं सिद्धम् तथाच अ
तिः तपसा देवो देवतांश्च यथा सत् तपस
र्षयः सर्वं विदानीरुतीश्च मनसश्चेन्द्रियारणां च
एकाग्रं परमं तपः तज्या पः सर्वधर्मेभ्यः

राम.
गी. टी.
१३६

सधर्मः परमुच्यते अग्रिमभूमिकानां तर्कैः सुतिकन्या
येन तपस्तपसिदम् जन्मजन्मांतराभ्यासवतो विपुल
सत्त्वस्य प्रवणमननाभ्यामेव विपुलसत्त्वमात्रस्य तत्र
जयोगसहितभ्यां मलिनसत्त्वस्य तदयोगमापि पु
रस्कृत्य सत्कारश्च कनिष्ठतरे चिरकालं सेविताभ्यां
प्रपन्ननिश्चेदं वस्तुभूतस्य सच्चिदानन्दात्मनो यन्नाम
त्रयोभयात्मकमायिकप्रपञ्चविविक्तत्वेन सर्वदा व
भासनं सा सत्तापातिना प्रोचतुर्थीभूमिका भवति ४॥
तदायं ब्रह्मविदित्युच्यते सच सप्रदशायां सप्रोयं
मृषेवेति जानत्रापि यथा कश्चित्प्राकृतः पुरुषो नि

शशेषेण रागादिना मनोराज्यवत् सप्रमेवात्र भ
वति तथा मृषेवेति सर्वदा जानत्रे वायं प्रपञ्चमत्र
भवति अतएवेयं भूमिका सप्र इत्युच्यते तदुक्तम्
अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमंगते पश्यन्ति स
मवहोके चतुर्थीभूमिकामितेति सा च सोत्पत्ति सम
कालमेव भाविदेहरादित्यलक्षणां विदेहमुक्तिं ज
नयति तथापि तेन मनोनाशादेर संपाद्यता दृष्ट
दोषलेशोक्त्येव तथा चोक्तम् वैराग्योपरते शो
बोधस्तु प्रतिबध्यते यस्य तस्य नमो तोस्ति प्राणलो
कस्तपो बलात् शो बोधे तदन्ये द्वे प्रतिबडे यदा

राम.
गी.टी.
१३७

तदा मोक्षो विनिश्चितः किं तदृष्टुः खेन नश्यतीति
तस्मिन् विदुषि दृश्यमाना नाम विद्या रागादीनां तन
जन्मांतरापादकतम् उत्वातदंष्ट्रो रागवदा विद्या किं
करिष्यति रागादयः संतकामंततदविद्याराध्यतमि
ति दग्धबीजवदाभासत्वेन स्वीकृतानां तेषां पुनः प्र
रोहसम्भावात् तदेवोक्तम् उत्पद्यमाना रागाद्या वि
वेकज्ञानवर्किना तदा तदेव दस्यं ते कृतस्तेषां प्ररो
हणमिति अग्निमासु निर्विकल्पकसमाध्यभ्यास
कृतविश्रान्ति तारतम्येन त्रिधा भिन्ना सरजीवन्मुक्ति
रूपसपञ्चस्यादिभूमिकासु तत्राभासभूतानामप्य

विद्यादीनां संभवो नास्तीव तदेव ज्ञानापेक्षयेव नचा
ध्यात्मा भिमानोपि विदुषो रूपा सरत्ततः विदुषोप्या
सरश्चेत्यात्रिफलं ब्रह्मदर्शनमिति रागो लिंगम
बोधस्याचित्तव्यापामभूमिषु कुतः शादलता तस्य
यस्याग्निः कोदरेतरो रित्यादि चोच्यते तत्र संसृक्ति
नाग्नीपञ्चमीभूमिका भवति सा च निर्विकल्पसमा
ध्यभ्यासमाहिम्रा व्युत्थानेपि सानन्दमयस्य पुंसः स
म्याक्रियमाणो पित्तोक्तिक व्यवहारे सर्वत्रौदासीन्य
रूपा इयंत सप्रतिरित्युच्यते तदुक्तम् अन्तर्मुख
तयानित्यं बहिर्ज्ञानेपरोपि सन् परिशान्ततयानित्यं

राम.
गी.टी.
१३८

हृ

निशस्त्रिवसत्यते कामक्रोधभयादीनामउत्पन्नं
रत्रापि योन्नर्धोमवदत्यब्धः सजीवन्मुक्तउच्यते
इति सोयंब्रह्मविद्वरइत्युच्यते। यत्रतगाढं निर्विक
ल्पसमाधिं प्राप्तस्यावगच्छिदानन्दब्रह्मैकाकारतया
वास्थितस्य संस्कारमात्रावशेषस्य चित्रस्य मनोराज्य
बाह्यपदार्थग्रहणसामर्थ्यभावात्सतस्तद्गतिशून्य
स्य परोपयेवलौकिकतद्गतिदयो भवति सापदार्था
भाविनी नाम षष्ठी भूमिका भवति तडुक्तम् अन्तःश्र
यो वहिःशून्यः शून्यकृमश्वास्वरे अन्तःश्रोत्रो वहिःश्र
र्णः श्रोत्रकृमश्वास्वरे हरो यद्युपदेशते हरिः कमल

जोपिका तथापितवनसास्थं सर्वविस्मरणादृते
पार्श्वस्थो बोधिताः सन्तः पूर्वाचारक्रमागतं आचारमा
चरन्त्येव सप्तमुदवदत्ता इति अस्यांगाढसप्तमाख्या
यां भूमौ योगी ब्रह्मविद्वरीयात्रित्युच्यते तदेतज्ज्ञा
प्रत्सप्तसप्तस्य वस्यात्रय रूपतेनाभिहितभूमिपंका
पेतया तरीया वस्यात्रय सप्तपवतरीयेति नामैव व्यव
क्रियमाणो सप्तपैकनिष्ठातालत्ताणां सप्तभूमिवात्स
स्य तयोगिनः सतः परतो वा व्युत्थानमेव नास्ति पार्श्व
स्थजना एव तस्य शरीरं पश्यन्ति सयंतनिर्मनस्कृत्वा
नदीयामिदं शरीरमिति न स्मरन्ति यथा च भागवते

राम.
गी.टी.
१३५

तादृशमेवोद्दिश्य स्मर्यते देहं विनश्यत्तमवास्थितमु
स्थितं वासिष्ठो न पश्यति यतोऽपि गमत्स्वरूपम् देवाडु
पेतमथ देववशादपेतं वा सोऽयथापरिहृतं मदिराम
दान्धशति सचाये ब्रह्मवद्विष्ट इत्युच्यते तथा च श्र
तौ ब्रह्मविदादयश्चत्वारः प्रतीयन्ते आत्मक्रीडात्म
रतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति ननु जीवन्मु
क्तानां निर्वासनत्वादिन्द्रियप्रवृत्तिर्न स्यात् ततश्च शरी
रनिर्वाहोऽपि न स्यादन्यथापभोगसखवत्तदनुबन्धि
डः एवमपि न स्यादिति चेन्न अन्यन्तव्यसनि बालकप्रम
त्तादिवद्देहनिर्वाहस्य जीवन्मुक्तपुरुषप्रयत्नैरपेक्षे

णेव निर्वासनबुद्धीन्द्रियैरपि स्वतः सिद्धतात् तदुक्तं
वासनाहीनं ये तच्चत्तरादीन्द्रियं स्वतः प्रवर्तते वहि
स्वार्थं वासनानाप्रकारणं अयन्तोपनतेषां सिद्धिर्दृष्ट्य
पुण्यापुनः नो रागमेव पतति तदुक्तार्थेषु पीरपीः
परित्यागोऽपभुक्तो हि भोगो भवति तदृष्टये विज्ञायसे
वित्तमौरो मे श्रीमेति न चौरतामिति अतएव भोगका
ले जीवन्मुक्तानां विशेष उक्तः नापदिस्मानिमायांति
हेमपद्यं यथानि शिने हन्ते प्रकृतादन्यदमन्ते शिष्ट
वर्त्मनि नित्यमाहर्णातामन्तरत्तव्यामि नुसन्दरी
आपद्यपि न मुञ्चितीति शाश्वतः शीततामिव आधिव

१ नीति राग
प्रयत्नमेवेत्ये
षः

राम.
गी.टी.
१४

इतमर्यादाभवंतिनियताशयाः नियंतिनविमुचं
तिमरतोभास्कराश्चेति ४३ ननुविद्यावृत्तिस्थैर्यव
तां देहाभिमानेगालितेविज्ञातेपरमात्मानि यत्रयत्र
मनोयातितत्रतत्रसमाथयइत्युक्तः स्वतःसिद्धसमा
धिनाकृतकृत्यतेपितासिद्धयेत्येनकथं पतनीयमि
त्यत आह ।

पूर्वसमाथेराविलंविचिन्तयेदंकारमात्रंसचरा
चरंजगत् तदेववाच्यं प्रणवो हि वाचको
विभाव्यतेज्ञानवशात्रबोधतः ४८

विभाव्यते ज्ञेये ब्रह्मणि

४

समाथेः सर्वं यावन्नामरूपात्मकप्रपञ्चबाधपूर्वकात्
एतच्चेतन्यभावनारूपसमाधिसामर्थ्यनोत्पद्यते ता
वदुदयार्थसचराचरमाविलंजगत् ओंकारमात्रंतद्वा
च्येसरमात्रंविचिन्तयेत् भावयेत् तर्हि स यो यं रज्जो
वेतिवत्सर्वं वास्विदंब्रह्मेति श्रुत्या धारोपत्रपत्वादस्य
चिन्तनस्य समाधिसिद्धावप्यनुवृत्तिः स्यादित्याशंकने
त्याह हियतः तदेवजगदेवाच्यम् प्रणवो ओंकारो वा
चकस्तर्हि इत्युक्तं तस्मिन्त्यत आह अज्ञानवशादिभा
व्यते ज्ञेये ब्रह्मणि प्रपञ्चवोशिष्यस्य तथा वाच्यवाचक
भावप्रकल्पनस्यैवाज्ञानदशायामेव सम्भवात् ज्ञानो

राम.
गी. टी.
१४१

दयात्मागेवं चिन्तयत इति भावः न बोधतः एवं चिन्तयतः
पुंसो वक्ष्यमाणप्रपञ्चविलापनापनसर्वकजीवब्रह्मे
कवलक्षणप्रणवार्थानुसन्धानेन विद्यावत्पुदयेतु
इं ब्रह्मेवेति सर्वस्य वायितत्वेनात्यन्ताभाव एव ४८
ननु ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणा सि विधः स्यत इत्युक्तं
तादृमेव प्रणवसं रूपं न जगदित्याशंक्य प्रणवस्य स
मुदित रूपेण समष्ट्युपादिक ब्रह्मवाचकत्वेऽप्यकारा
द्यवयवेऽस्तत्प्रपञ्चविशिष्टचेतन्याभिधानाच्चेवमिति
स्फुटमाह ॥

अकारसंज्ञः पुरुषोऽहिविचकोऽकारेतेजस्क
इतीर्यते क्रमात् प्राज्ञो मकारः परिपठ्यते वि
लेः समाधिपूर्वनतु तत्त्वतो भवेत् ४९

ओंकारस्याकारोकारमकाररूपास्तयो वयवाः तत्र वि
चकः स्थलोपाधिविशिष्टो जागराभिमानी सन् पुरुषः
अकारसंज्ञोकारः संज्ञास्य सः अकारवाच्य इत्यर्थः उका
रश्चेविभक्तिलोपग्राहः तेजस्कः अज्ञोपाधिविशिष्टः
समाभिमानी सन् उकार इतीर्यते कथ्यते प्राज्ञः कार
णशरीरोपाधिविशिष्टः सप्रज्ञाभिमानी सन् अखिलै

राम.
गी. टी.
१४३

इत्तादिवित्तनेन विलाप्यते सकारणरज्यव्यतिरेकेण
त्यन्ताभावमापद्यते पुनः क्वचिदपिनोपलभ्यते तथै
वोकारमध्यस्थं मनोबुदिरिति प्रागुक्तसूत्रोपाधि
शालिनिचिदात्मनि तेजसे सोपाध्यपेक्षया परिणाम
तया स्वापेक्षया विवर्ततया बद्धा व्यवस्थितः भोग्य
भोगायतनशरीरादिनिविलज्जगद्गोपास्थितो यो
विश्वः रसादिपञ्चीकृतेति प्रागुक्तसूत्रोपाधिविशि
ष्टसूत्रमकारमकारसंज्ञकं पुरुषं सकारणोकारभाव
वित्तनेन विलापयेत् रज्यवदधिष्ठानभूतसकारमे
वावशेषयेदिति भावः तशहस्तविश्वं तूकारकार्य

त्वाङकारपवविलापयेदित्यन्यतो भेदयोतनार्थः त
तो विश्वप्रविलापनानन्तरमवाशिष्टं तत्रावस्यद्वि
तीयवर्णं श्वोक्तां मुकारं तेजसंज्ञकमन्तिमेवोम
कारे अनाद्यनिर्वाच्यमिति प्रागुक्तकारणोपाधिविशि
ष्टप्राज्ञे श्ववत्परिणामत्वादिना स्थितं विलाप्य ५०
अवाशिष्टमकारं प्रागुक्तप्राज्ञमापि परे ज्ञानतत्कार्यसं
स्पर्शश्चैतद्विद्वतोऽहसप्रकाशाचिद्रूपतया सूर्यव
त्सतः प्रत्यक्षेकारणो सर्पादेरज्यवद्विद्यादिप्राज्ञां तं
निविलप्रपञ्चस्याधिष्ठानभूते आत्मनि सात्मस्वरू
पपवविलापयेत् अत्र विलापनावसरे विद्यादिभिः

राम.
गी.टी.
१४४

१ नञादि

सोपा^ध सपवलदंते चेतन्यस्याकाशवत्सर्वत्रैकरस
स्यतदनर्हत्वात् इदमपि शान्तज्ञानजन्यमारोपित
निवर्तनरूपविलापनमेव वादापवादशब्दाभ्यां व्य
वक्रियते ततश्चावस्थात्रयोपाधिं वाचयित्वा वाशिष्टं
ब्रह्मात्मैकत्वं भावयेदित्याह स पूर्वोक्तविलापना
वाशिष्टात्माहमस्मीति भावयेदिति शेषः आत्मनः
स्वरूपमाह परम्ब्रह्म असंगब्रह्मरूपः सदाविमुक्त
वत् सदाविमुक्त इव मुक्तेश्चिद्वन्प्रतिबुद्धितया
तत्रकल्पितायावस्तुतोसम्भवात् विज्ञानस्वरूपमा
त्मानं पश्यति स्वप्रकाशत्वात् उपाधितः पूर्वोक्तानुक्त

स्तद्रहितः अतएवामलः किंचात्रसोहंशब्दयोः परमा
त्मप्रत्यगात्मवाचिनोः सामानाधिकरण्येन ब्रह्माह
मस्मीत्यर्थः तत्रचसोहमिति वाकोष्ठदोषराहित्यात्
कारहकारयोर्लोपोऽनुरेडः पदान्तादतीति पूर्वत्र
पेचकृतेति निष्पन्नत्वादौकारस्यैवायमर्थ इत्याहुः
तडक्तम् सकारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत्
सन्धिं च पूर्वत्रूपाख्यं ततोसौ प्रणवो भवेदिति ॥
तदत्र ईश्वरप्राणिधानादाल्लेशकर्मविषाकाशये
रपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः २ तस्य वाचकः
प्रणवः तज्जपस्तदर्थभावनमिति पतंजलिना स

राम.
गी.सी.
१४५

मायिलाभसाधनतेनस्मृतिमौच्चरप्रणिधानेन
माथेरित्यादिचतुर्भिः स्मृतेरभिधायेदानीमुपसंहरति ।

एवंपरिज्ञातपरात्मभावनः स्वानन्दतृष्टः परि
विस्मृताविलः आत्मातनित्यात्मसर्वप्रका
शितः साक्षाद्विमुक्तोचलसिन्धुकारिवत् ५२

एवंपूर्वोक्तेनप्रकारेणप्रणवार्थचिन्तनेनपरिज्ञात
परात्मभावतोभवति परिज्ञातासाक्षात्कृतापरात्म
भावनाब्रह्मात्मभावनासमाधिब्रह्मभावेवायेनस
इतिअतएवस्वानन्दतृष्टः निजानन्दतृष्टः अतए

वपरिविस्मृताविलः परिविस्मृतमाविलमुपाधि
तत्कृतवाच्यवाचकभावादियेनसः नवात्मानन्दला
भेनाविलविस्मृतिर्नस्यात् जगत्यपिविषयानन्द
स्योक्तृष्टस्यविद्यमानतादित्याशंक्यात्मानन्दस्यनि
रतिशयोक्तृष्टशालित्वनिरूपणोपपत्तेरित्याह आत्मा
नितितशब्दोविलाद्वेदनार्थः नित्यमविनाशि आ
त्मसर्वसत्त्वपञ्चतग्रानन्दः तेननित्यानन्दसत्त्वपेण
प्रकाशितः प्रकाशमानः साक्षात्प्रत्यक्षमेवजगत्त
नैवेयतः अनित्यं व्यभिचारसर्वचतदेवसत्त्वकन्द
नवनितादिकदाचित्सर्वत्रपंकदाचिच्चङ्कः सर्वत्रपंभ

राम.
गी.टी.
१४६

वति किंचरजभुजंगवत्प्रतीतिकनामत्रपात्मकस्या
स्यजगतःसखंसद्रुपभूतं नास्ति किं निष्प्रमाणविष
याप्रामो जातायामोदद्रुपतमोहनेर्मनः प्रभृतिप्रय
त्नद्रुपविशेषकरजोहनेश्वविषयप्राप्तोपशान्तते
नावरणाभावात् प्रीत्यात्मकसत्त्वहृत्तेश्वसत्त्वता
दात्मानरस्तत्रहृत्तोपरिस्फुरति ततश्चात्रुभवितुः
प्रमात्तचैतन्यस्यैवसत्तास्फूर्तीयथातत्रनामद्रुपवे
शिष्टेनविषयाकारतांप्रतिपद्येते तथाप्रमात्रान
रोपिततश्चसत्त्वसद्रुपतयानुभूयतेविषयः पत
स्यैवानरस्यमात्राशुपजीवंतीतिश्रुतेः तडकम् स

न्यानिभूतानि

तावितिःसखंचेति सभावाब्रह्मणासियः मृच्छिका
दिषुसन्नेवव्यज्यतेनेतरद्वयं सत्तावितिद्वयव्यक्तं
धीदृष्ट्योर्द्यौरमूढयोः शान्तहृत्तोत्रयव्यक्तंमिश्रं ब्रह्म
समीरितम् अमिश्रंज्ञानयोगाभ्यांतौचसर्वमुदीरि
ताविति किंचजगतःपरोक्षतमपिसीक्रियते आ
त्मनित्तैवेवसप्रकाशतात् आत्मनोनित्यमुक्तत्वात्
सर्वोपद्रवशून्यत्वं जगतस्तृणगद्देषादिनानीकडुः
खवत्तम् आत्मनोचलसिन्धुवारिवत्परिप्रोक्तस
त्वंजगतस्तुपरिच्छिन्नतसातिशयताभ्यांतैव ५२
इदानींसमाधिफलमात्मसाक्षात्कारमाह ।

राम.
गी.टी.
१४७

एवं सदाभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रि-
यगोचरस्य हि विनिर्जिताशेषरिपोरहं सदा
दृश्यो भवेद्यं जितघड्गुणात्मनः ५३

एवं प्रकाशरूपो ह मस्मीत्यादि पूर्वोक्त प्रकारेण सदा स-
र्वदाभ्यस्तोऽभ्यासी स्थिरीकृतः समाधिर्येन तस्य योगि-
नो विद्यावृत्तिस्थैर्येण अहं सदा दृश्यः प्रत्यक्षो भवेद्यं स-
द्भावनायां लिङ्गं भवेदसौ वेदपारगो ब्राह्मणत्वात् इति
वत् अहं दृश्यो भवेद्यं सदाभ्यस्तसमाधिभावितत्वादि-
ति तथा च ब्राह्मणस्याप्यध्ययनाभावे सति न वेदपार-

गतं तथा यमादिवैराग्यादिसमाधिलभ्यसिद्धिपरि-
पाकबलेन क्रमादिन्द्रियनिरोधरागादिविनिर्जयस-
ङ्गमिजयसम्पादनेऽपि सदाभ्यस्तप्रकाशरूपो ह मित्या-
द्यर्थसमाधिभावितस्यापि मम दृढतरश्रवणाद्य-
भ्यासाभावादिद्यावृत्तिस्थैर्याभावे सति न साक्षात्कार-
इति भावः निवृत्तासर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषया-
यस्य विनिर्जिता अशेषारागादयो रिषवो येन तस्य
जिता घड्गुणाः प्राणस्य क्षान्तिपासे हे मनसः शोक-
मोहकोजरा मृत्युशरीरस्य सङ्गमिरहितः शिव इत्यु-
क्तं कर्मयः समाध्यभ्यासबलाद्येन सजितघड्गुणः

राम.
गी. टी.
१४८

तादृशश्रामानोयस्य जिताविलेपानुत्पादकत्वेन व
शीकृताषड्मयोगायायेषांते प्राणादिद्रुपाश्रामानोयेने
तिवा विद्यानिश्चयवत इत्यं समाधिस्थैर्ये सति सर्वस्य
चित्रेन्द्रियादेर्बाधितस्यात्यन्ताभावनिश्चयस्थैर्येणावि
लेपजनकत्वाभावात्सर्वदेवात्मसाक्षात्कार इति भावः

ध्यात्वेवमात्मानमहर्निशं मयितिष्ठेत्सदा मुक्त
समस्तबन्धनः प्रारब्धमश्रात्यभिमानवर्जि
तो मय्येव साक्षात्प्रविलीयते नतः ५४

एवं पूर्वोक्तरीत्या निर्विदोषसर्वकालिकात्मसाक्षात्का
रपर्यन्तमात्मानमहर्निशं सर्वदा ध्यात्वा निदिध्यास्य प
श्चात्तन्निदिध्यासनपरिपाकेन मुक्तसमस्तबन्धनः वि
नशाविद्यास्मितादिनिविलबन्धहेतुः सन् मयिचिदात्म
निसदा तिष्ठेत् चिदेकरसबुद्धित्वास्थितप्रसो जीवन्मु
क्तो भवेदित्यर्थः सचलोकदृष्ट्या प्रारब्धमश्रातिभुंक्ते
अन्ततः प्रारब्धक्षयेण शरीरपाते सति मय्येव प्रविली
यते भोगेन तितरेक्षययित्वा ससम्पद्यत इति तस्य ता
वदेव चिरं यावन्नविमोक्षे अथ सम्पत्त्य इति न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयंते इति चक्रतेः ननु स

राम.
गी.टी.
१४५

वैष्णवस्येव विलीयत इति चेदत आह साक्षादिति नि
त्यप्रलये निद्राप्रकारेण शरीरे ब्रह्मदिवसावसाने
तन्निमित्तप्रलये तद्विराग्यगर्भाहंकारेण कृतप्रलये च
मायायां निविलसकार्यविलयो भवति ततश्च ब्र
ह्मणि न तत्साक्षात् अस्मिन्निष्ठानात्मसाक्षात्कारेण
रोपितमाया तत्कार्यनिष्ठानिरूपे आत्यंतिकप्रलये त
त्साक्षादात्मन्येव प्रविलयः न न्येवमात्मा साक्षात्कार
समायाकार्यनिवर्तकत्वे सति शरीरे प्रतीक्षणं न युक्त
मित्यत आह अभिमानवर्जित इति अत्राभिमानो ना
मतन्नात्र विलकार्योत्पादकश्चिन्नेतत्तदात्माध्यासः

तन्निष्ठमौ च तत्कार्यप्रारब्धशरीरादिनिष्ठमिच्छतदा
हे पटदाहवत्तत्कालपवजायते न विलम्बेन तत्र च यथा
तदग्न्यपटभस्मदाहानमिच्छानां कृष्णपटत्वेन भासते त
दभिज्ञसत्तमस्मत्त्वेनैव भासते न पटत्वेन तथा ज्ञानद
ग्न्यविदुच्छरीरादिकं लोकानां तत्प्रारब्धभोगत्वेन भास
ते विदुषस्तु न तथा किंतु बाधितत्वात् सर्वत्रैव भासते
तथा च आत्मैव जायते पुत्र इत्यादिव हि दृष्टप्रारब्धबोध
कंश्रत्योदितमपि लोकप्रतीत्यनुवादपवनवस्तु
निर्णायकमिति भावः तदुक्तमाचार्यः यथा रज्जुपरि
त्यज्य सर्पगृह्णाति वैश्रमात् तद्वत्सत्यमविज्ञाय जग

राम.
गी. टी.
१५.

त्यश्रुतिश्रुतयोः रज्ज्वरेपरिज्ञातेसर्पेत्वादेनतिष्ठति
अधिष्ठानेनतथाज्ञातेप्रपञ्चेभूततांगते देहस्यापिप्रपञ्च
तात्पारब्धावास्थितिकृतः अज्ञानिजनबोधार्थप्रारब्धं
वक्तिवैश्रुतिः स्तीयन्तेचास्यकर्माणितास्मिन्दृष्टेपरावरे
बद्धतन्तान्निवेयार्थंक्रत्यागीतंचवैस्फुटमिति क्रतिस्रु
मिद्यतेहृदयप्रास्थिच्छिद्यन्तेसर्वसंशयः स्तीयन्तेचा
स्यकर्माणितास्मिन्दृष्टेपरावरइति इदानीं प्राक्पञ्चि
तमपिवैराग्यपूर्वकविज्ञानंमन्दविबुद्धयेपुनःस्मारइ
ति त्रिभिः ।

आदौचमध्येचतथैवचान्ततोभवेविदिताभय
शोककारणं द्वितीयासमस्तविदिवादचोदितंभ
जेत्समात्मानमथाविलात्मनाम् ५५

भवंसंसारं कालत्रयेपिभयशोककारणंविधित्वात्ता
यथाउत्कृष्टःसर्गादिद्रूपोपिसंसारः आदौअमिललब्ध
माणोप्राप्त्यायागाद्यनुष्ठानप्रयासेनच भयशोकप्रदः
मध्येचभुज्यमानःसातिशयतेनातिशयितपवरुचि
र्जायतेइतितत्सादिनाशोकजनकः यथाराताः पाण्डो
रिन्दसान्निधिस्यहरिश्चन्द्रस्यर्द्धयाशोकजनकोबभूव

राम.
गी. टी.
१५१

ततश्च पाण्डुरपीडुस्त्रिषोऽस्यातं प्रथिष्टिं प्रतिराजसू
ययज्ञं कर्तव्यं नरदेनैः संदिष्टवान् अतो विनाशे तत्रि
यवस्तनः शोकप्रदं तं प्रासीदमेव वेदाविरुद्धस्य त
पापाद्यनिष्ठजनकत्वेनापीत्येवमन्यत्सयमूढम्
ततश्च स्वर्गादेशपिसंसारोदिरज्यतत्प्राप्तिसाधनत्वेन
विधिवादेर्विधायकैस्तत्त्वकवाक्यैश्चोदितं विहितं कर्म
समस्तं नित्यादिकमपि हितात्यक्ता निषिद्धत्यागस्तकैः सु
तिकत्यायेनैव अथ शब्दो मंगले सम सर्वदुःखनिवृत्तिः
परमानन्दावाप्तिश्च भवतीति मंगलबुद्ध्या स्वमात्मानं
भजेत् ननु सर्वोऽप्यात्मानं च भवतीति मंगलं भजति

अन्यत आत्मार्यमिव भजति न तदर्थमित्यत आह अ
विलात्मनां सर्वजीवानामात्मानं स रूपभूतं निविलप्र
पञ्चाधिशनात्वात् चेतन्य रूपमित्यर्थः ५५ ननु कथं
प्रत्यक्षो भूदंति रक्तस्य सर्वात्मभावनमित्यत आह ।

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निर्देजानात्यभेदेन मया
त्मनः सदा यथा जलं वारिनिधौ यथा पयः क्षी
रे विद्यद्योऽनिले यथा निलः ५६

इदं मित्रत्वेनां समानं विश्वं स्वस्मिंश्चिद्रूपे अभेदेन विभा

राम.
गी.टी.
१५२

वयन् इत्यमभेदवासनावासितान्तःकरणः सन् स
दासर्वदामयाग्रनवाच्छिन्नचैतन्यस्यग्रभेदेनजीवन्न
लैकोनइदंजानातिभेदतिरस्कारेणाहं ब्रह्मेवसर्वमि
तिजानातीतिभावः आत्मनिभिन्नत्वेनप्रतीयमानम
पिविद्येनभिन्नमित्यत्रदृष्टान्तमाह वारिनिधौतरंग
फेनबुडुधात्मनाभिन्नत्वेनप्रतीयमानमपिजलंयथा
नभिद्यतेतदत तडकम् सृष्टिर्नामब्रह्मरूपेसखिदा
नन्दवस्तुनि अम्बुफेनादिवत्तर्वनामरूपेप्रसारणमि
तिइदमभेदभावनामायिकोपाधिकृतभेदंनिराकुर्व
तीअधिष्ठास्याभेदसाभ्यासहादिक्रमेणोत्तरोत्तमस्य

दंस्यमभिव्यक्तीतिधननार्थक्रमेणतथाविधानेव
दृष्टांतंतरायाह यथात्तीरेडग्धेपयः डग्धेफेनबु
डुदाद्यात्मनाभिन्नतयाभातमपितभिन्नम् स्नेहसेत
ताभ्यांस्फुटमनुभूयतेचाभिन्नतम् तथात्मनिजगत्त
भिन्नं सत्तास्फूर्तिभ्यां चाभिन्नमेवानुभूयते नत्वेवमात्म
नःसावयवतमित्यतआह यथाव्योमिश्राकाशेवियत
आकाशःवदपदायुपाधिभेदेनावयवद्वयासतोपिनाव
यवः किंतपूर्णव्योमेव तथात्मनिमायिकोपाधिभेदा
दवयवतयाभातमपिजगत्तावयवः किंतवएवमा
मेवततश्चाभ्यासबलेनचिदासनास्थैर्यंजातेयथानि

राम.
गी.टी.
१५३

लेवायौवायुर्नभिन्नतयाभासतेतथा विदात्मनिजगत्त्रे
वभेदेनभासतइतिभावः इदानींजगन्मिथ्यात्वानुसन्धा
नपुरस्कारेणभासमानायाश्चास्याग्रभेदभावनायाः
फलमाह

इत्थंयदीतेतद्विलोकसंस्थितोजगन्मूषेवेति
विभावयन्मुनिः तदाकृतार्थःप्रतियुक्तिमान
तोयथेनुभेदादिशिदिग्भ्रमादयः ५३

प्रतियुक्तिमान्तोजगन्मूषेवेतिविभावयेत्सन् मुनि

यदाइत्थंशर्वस्वोकोक्तप्रकारेणावगतात्मानमीदृश
भावयेत् तदाकृतार्थः आत्मसाक्षात्कारेणकृतकृत्यो
भवतिशुक्लेत्यर्थः प्रतियुक्तिर्नानातास्मिन्किंचनेत्यादियु
क्तिर्वाच्यम्भणोविकारोनामयेयंमृत्तिकेत्येवासन्त्यामि
त्यादिःमानंतुस्वातन्त्र्यमवादिः तत्रमृषातेदृशान्ताः दृष्टि
दोषेणात्रमृषाणःइदुभेदाद्विचन्द्रतादयः अपिच
दिग्भ्रमादयः मोहाद्याद्यादौदिशिप्रतीच्यादिदिग
न्तरंमन्यते अपिचसंयंत्राणांकृत्वातदंतेदृष्टिदोषे
णादिशांभ्रमणंपश्यति इत्येवमादयोयथामूषेवना
नुभवमात्रेणवस्तुतांप्रतिपद्यंते तथाचिरात्मनिविस

राम.
गी.टी.
१५४

दृश्यप्रतीतिकारणलक्षणयामाययाकृतेनामरूपाल
कंजगन्धैवेति इत्थं मिथ्यातु निश्चयेन जगत्त्रिगु
र्वन् मुनिरात्मनि दिध्यासनशीलः पुरुषः मुक्तो भवति
तथा च श्रुतिः तस्माद्वा स एव पाण्डित्यं निर्विद्यवालेन
निष्ठासीद्वा ल्यं च पाण्डित्यं च निर्विधाद्य मुनिरिति तस्या
अर्थः यतो ब्रह्मभावः परमपुरुषार्थस्तस्मात्तस्मात्तये
पाण्डित्यं श्रवणं निःशेषतः सम्पाद्यवालेन बालवर्गी
रागद्वेषतया सम्भावनानि वृत्त्यर्थं पुनरुत्सन्धानरूपे
ण मननेन स्यात्तु मिच्छेत् ततश्चोभयं सम्पाद्य मुनिर्नि
रंतरज्ञाननिष्ठः सन्नतिष्ठासेत् विपरीतभावनानि वृ

त्यर्थं पुनरुत्सन्धानरूपेण मननेन स्यात्तु मिच्छेत्
ततश्चोभयं सम्पाद्य मुनिर्निरंतरज्ञाननिष्ठः सन्नतिष्ठासे
त् विपरीतभावनानि वृत्त्यर्थं सर्वदा निदिध्यासनपरो
भवेदित्यर्थः लोकसंस्थितो हि असन्ध्यास्यपीत्यर्थः सं
न्यासप्रतिबन्धेन तदनुकल्पत्यागस्योक्तत्वात् केचित्तु नि
रंतरज्ञाननिष्ठासंन्यासं विना तत्सम्भवतीत्याहुः लोकं
लौकिकमनित्यत्वा निर्वचनीयत्वादिकं ह तं मृषात्वा
लिंगं संतिष्ठते सम्यग्ज्ञानातीति वा विग्रहोक्तः पूर्वोक्तै
कत्वं भावनाया समर्थं प्रत्याह ।

राम.
गी.टी.
१५५

यावन्नपश्येदविलंभदात्मकं तावन्मदाराधनेन
त्यरोभवेत् अज्ञात्वरत्नार्जितभाक्किलक्षणोयस्त
स्पृश्योहमहर्निशं हृदि ५८

यावदविलंभं सर्वजगत्मात्मकं शर्वोक्तप्रकारेणात्वात्
रूपतया न पश्येत् न साक्षात्कर्त्तव्यं तावन्मदाराधनेच्छा
योग्यादिश्रुतीति शारिद्र्यविद्याद्यन्यतमोपासनायां
न त्यरोभवेत् तदुक्तम् निर्विशेषं परम्ब्रह्मसाक्षात्कर्त्तव्यं
नीचराः ये मादास्ते न कम्पास्युः सा विशेषानिरूपणैः १
वशे कृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् न देवा विभ

व साक्षादप्येतोपाधिकल्पनमिति न तेषां सकानां तु
तेर्विशेषमभिसम्भवान्निर्विशेषो ह्यप्यर्थापत्तमाप्यर्थ
मानपदात्वात्मासावुदजादित्यः ॥ तितन्मासेभ्यः संव
त्सरेवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसंचन्द्रमसोविद्युते
तत्पुरुषो मानवाः सपताब्रह्मगमयतीति श्रुत्वा चिरया
निवाहकदेवतागमितानां ब्रह्मलोकप्राप्तिर्भवतीत्या
शंकरभवत्तदिति च्छया प्रतिबद्धात्मसाक्षात्काराणां
इच्छारहितानां सम्यक्प्रवणादिप्रवृत्तानां तेषामात्म
साक्षात्कारेण जीवन्मुक्तिर्भवत्येवेत्याह अज्ञात्वरित्यादि
पुरुवेदात्तवाक्येषु अज्ञात्वरित्यादि अतर्जिताकामसंकल्प

राम.
गी. टी.
१५६

संस्पर्शशून्यत्वेन केवलतोयास्य प्रेमात्मिकाया भक्तिसत्त्वा
लक्षणानि नेत्रजलरोमाञ्चादीनियामितः तथा च का
मसंकल्पशून्योऽप्युपासकः श्रवणादवैश्वर्याप्रवर्तने
तस्य रुदिग्रहर्निशं दृश्यो भवामि उपासनावशीकृतचे
तसस्तस्य श्रवणादिप्रवृत्तमात्रस्यैव सदा साक्षात्कृतो
भवामि सजीवन्मुक्तो भवतीति भावः इदानीं श्रीरामगी
ताफलमाह ।

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारं संग्रहं मया विनिश्चित्य त
वोदितं प्रियात् यस्तेन दालोचयतीह बुद्धि

मानसमुच्यते पातकराशिभिः क्षणात् ५१
यथा तवाप्रियात्स्नेहादेतत् ज्ञानं उदितं कथितं अत
अत्युत्तममिति भावः तत्र हेतुनारमाह शक्तीति किं कृ
त्वा उदितं श्रुतिसारसंग्रहं विशेषणमिति ताः ननु त
थानि श्रयो न्यत्र श्रुतिस्मृतिपुराणादिष्वपि स्तीति चेद
तत्राह रहस्यं तत्र तत्र प्रकारं तत्र विसराभ्यां निगूहि
तत्वाद्येन केन निश्चेतुं न शक्यमिति भावः यस्तु बुद्धिमा
न्निशुद्धानः करणो विचारवान् आलोचयति युक्तिभि
स्तेनास्मिन् स्थिरीकरोति सप्ररुचः पातकराशिभिः सर्व

राम.
गी.टी.
१५७

कर्मभिः क्षणात् तत्क्षणपवशेव शुच्यते अत्र पातक
शब्दः कर्ममात्रं परज्ञानस्याप्रकृतत्वात् सद्रूपावस्था
नात्पातयान्तिस्वामिनिवेशेनेति व्युत्पत्तेश्च तथाच
श्रुतिः नास्य केनचित्कर्मणा लोकोमीयते न मातृव
येन न पितृवयेन न स्नेयेन न भ्रातृवयेति
स्मृतिश्च यथेयांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुते ज्ञान
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति इहे
वेत्युक्तिस्तत्रुभवापेक्षया मापिकर्मानाभूनास्ति नभ
विष्यतीत्येवं निष्कर्माणमात्मानमिहेवानुभवतीति
भावः ५५ लोकावप्रहार्यं पूर्वपुनः पुनरात्मतत्वात्

गमोपायशुद्धिश्चापीदानीमातिमन्दातामापि कुरि
ति बुद्ध्या रोक्ष्यैकेनैव सोकेन सुदमाह ।

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगत्मायेव सर्वपरि
कृत्यचेतसा मद्भावनाभावितशुद्धमानसः
सखीभवानन्दमयोनिरामयः ६०

हे भ्रातर्यदियदा इदं जगत्परिदृश्यते तदैव चेतसा तत्
विचारपरणामनसा परिहृत्य न किञ्चिदिति निरस्त्य
शुद्धरागादिमलशून्यं तन्मानसं मद्भावनाभावितं अ

राम.
गी.टी.
१५८

स्वास्तिदानन्तर्गतामोहमिति वासना वासिते च ह्य
ता सखीभवमद्वावनयाभावितं बुद्धमानसं येनेतिक
र्मथारयोत्तरयोत्तरपदोबद्धीरिः नतसतोबुभूयमा
नस्पजगतःपरिहारो न सम्भवतीत्यत आह मायेवेति
सर्वजगत्मायामयमेवनवास्तिविचारजनितवि
ज्ञानेनतत्परिहारोभवत्येवेतिभावः तथाचमाया
शक्तेर्जगद्भूतोत्पत्ति आदौमनस्तदनुबधविमोहद
शीपञ्चात्मपञ्चरचनाधुवनाभिधानाश्रयादिकास्थि
तिरियंदिगताप्रतिष्ठासारव्यायिकासुभगबालजनोदि
तेव यथाबालजनायउदिताउक्ताआख्यायिकाकथा

वास्तवत्वबुद्धिगतातथेयंजगत्प्रतीतिरपीत्यर्थः आ
ख्यायिकातेनेवोक्तायथाबालस्यहिविनोदायधार्मी
वाक्लिशुभोकथांकुचित्तानिमहाबाहोरजपुत्रासुयः
सुभाःहोनजातौतथेकस्तुगर्भपवनहिस्थितः वस
न्तितेधर्मशुक्लाग्रत्यन्तासतिपतने सकीयाच्छ्रुत्य
नगरान्निर्गत्यविमलाशयः गच्छन्तो गगनेवृत्तान्द
दशुफलशालिनः भविष्यन्नगरेतवराजपुत्रासुयोषि
ते सखमध्यास्थितापुत्रमृगयाव्यवहारिणः ८
धात्र्येति कथिता रामबालकाख्यायिकासुभा नि
श्रयंसययौबालोनिर्विचारणाययिया ७ इयंसंसा

राम.
गी.टी.
१५६

रचता विचारोक्तिचेतसं बालकाद्याधिकोवे
त्यमवास्थितिमुपागतेति ननु मायिकप्रपञ्चतिरस्कृ
त्यभावनयाशुजात्मसाक्षात्कारेपिसुखं कुत इत्यत आ
ह यतस्तेनानन्दमयोनिरामयः मायिकप्रपञ्चतादा
ध्यासेन स्वानन्दमाहृत्यमुथाहुः। अत्र प्रतीतावपिव
स्तुतो निरुपद्रवानन्दरूपत्वात्तवस्ततः सिद्धं सुखमि
तिभावः इत्थं फलोपायसहितः सगुणनिर्गुणोपास
नाः प्रदर्शयन्तीति तन्महिमानमाह ।

यः सेवते मामगुणं गुणान्तरं हृदा कदावा यदिवा

गुणात्मकाम् सोहं स पादाञ्चितरेणभिः स्पृ
शं पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ६१

यः पुरुषः कदावाचित्तविलोपवाद्ब्रह्मात्रसर्वदासेवि
तं समर्थः चित्तस्थैर्ये स तिकदाचिदपि हृदामामगुणं
गुणान्त्यंताभावशालितं यदिवा गुणात्मकं मनोमयः
प्राणशरीराभात्रपञ्चमनोब्रह्मेत्युपासीतोदित्यो ब्र
ह्मेत्युपासीतेत्यादिप्रकारेण सोपाधिकं सेवते भावयति
स पुरुषो हं समद्रूपपवेत्यर्थः अतस्ते स्पृशन् स्वपा
दस्पृष्टं शुभिलोकत्रयं पुनाति पवित्रयति यस्तु विदे

राम.
गी.टी.
१८.

पाभावात्सर्वदा सदा सेवते तन्महिमौ न शक्यते वक्तु
मिति भावः पावनत्वेन दृष्टान्तः यथा रविः सकिरणैः
लोकत्रयं पुनाति तद्वत् नवगुणं कथं सेवेतेत्यत आह
गुणात्परममिति मायिकगुणासात्त्वितेन तदस्पृष्टरूपेण
लोभ्यः परत्वेन प्रकाशमानमिति भावः ६१ इदानीं श्री
रामगीताया उक्तार्थनिर्णयणपूर्वकं पादमात्रस्य फलमाह
विज्ञानमेतदा विलंक्रतिसारसंज्ञं वेदान्तवेद्यच
रणेन मयैव गीतम् यः श्रद्धया परिपठेद्गुरुभ
क्तियुक्तो मय्येव सो मलमनाः प्रविलीयते ६२

यः सत्तुष्टभावादर्थपर्यालोचनायामसमर्थः एतद्वि
ज्ञानं गुरुभाक्तिपुक्तः सन् श्रद्धया शक्तिकबुद्ध्या परिप
ठेत् नित्यं पठेत् स पाठमहिम्नाः श्रमलमनाः शुद्धान्तः
करणाः सन् अन्तेशरीरपातसमये मय्येव प्रविलीय
ते मत्साक्षात्कारेण मुक्तो भवतीत्यर्थः विज्ञानमुक्तर्ष
यति आविलेति सर्वनिगमार्थसारोयमिति संज्ञाप
मानं वेदान्तवेद्यं स्वयमावाहसाच्चिदानन्दपवसन् स
मायया जगदिकावभासत इत्येवं विधंचरणंचरित्रं य
स्यते न मयैव ब्रह्मणो वगीतं सा इममिदितं अत एव
दत्तुक्तमिति भावः एतन्माहात्म्यं तं श्रीरामगीता

राम.
गी.टी.
१६१

यत्पापं न नाशयति नारदेत्यादिना रामायणादावेवता
रक्षयितामहेनोक्तम् तदेवात्र ग्रन्थादावेवास्माभिरु
पत्यस्ततद्व्रान्तेच पुनः स्मरणीयम् तज्ज्ञानस्य रुच्य
त्वादकत्वात् यज्ञात्वात् तत्त्वणालोकः शुद्धबुद्धिसवाशु
यादित्सुपादित्युक्तबुद्धिश्चन्द्रिप्रफलप्रदत्वाच्चेति श्री
मत्कर्णवंशवारिधिजनुः कीर्तिस्फुरच्चन्द्रिकं विदंता
दिकशास्त्रकैरवसमुन्मेषे कहेतृदयः लोके भाति शशी
वता पशमनः
इति श्री शैल्य परामिधानेन निर्मितः श्रीरामगीतोत्स
वः समाप्तः ॥ शुभम् ॥

